

SOSYO-KÜLTÜREL DEĞİŞİMİN DİN YORUMUNA ETKİSİ: KABİR ZİYARETLERİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

Muhyettin İÇDE

Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, igdemuh@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0663-2047>

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 10/6/2022 **Accepted / Kabul Tarihi:** 25/08/2022
DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1128675>

SOSYO-KÜLTÜREL DEĞİŞİMİN DİN YORUMUNA ETKİSİ: KABİR ZİYARETLERİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

ÖZ

Din, insan hayatına yön veren ve ona anlam katan önemli bir olgudur. Bu açıdan bakıldığında sosyolojik bir olgu olarak din, toplum yapısını şekillendirmekte, kurumsallaşmayı sağlamaktadır. Din sözü konusu olduğunda daha çok onun birey ve toplum üzerindeki etkisi üzerinde durulmakta ancak toplumun din üzerindeki etkisi çoğunlukla göz ardı edilmektedir. Dinin birincil muhatabı olan birey ve toplumların kendine has özellikleri, anlama biçimleri bulunmakta, bu özellikler tarihsel süreç içerisinde değişip dönüşebilmektedir. Bu noktada toplumların yapısal özelliklerinin ve değişim yasasının din yorumunu etkileyip etkilemediği önemli bir soru olarak karşımızda durmaktadır. Din anlayışı dediğimiz olgu dini metinlerin bizatihi kendisi midir? Dinlerin ilelebed ortaya çıktığı haliyle kalması mümkün müdür? Tarihsel süreç içerisinde değişen şartlara bağlı olarak din yorumları da değişebilmekte midir? Fıkhi veya itikadi hükümlerin tarihsel boyutları mevcut mudur? Bu çalışmada toplumsal değişimin din yorumu üzerindeki etkisi kabir ziyaretleri bağlamında ele alınmaya çalışılmaktadır. Günümüzde özellikle Hanbeli-Selefi çevrelerde üzerinde çokça konuşulan ve önemli bir tartışma konusu haline gelen kabir ziyaretleri ve bu sırada gerçekleştirilen eylemlere yönelik hükümlerin tarihsel ve sosyolojik arka planı incelenmektedir. Bu bağlamda dinin toplum üzerindeki etkisinden çok toplumsal yapının din veya dini yoruma etkisi irdelenmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, Toplumsal değişim, Kabir, Ziyaret, Bidat, İslam Mezhepleri

THE INFLUENCE OF SOCIO-CULTURAL CHANGE ON THE RELIGION INTERPRETATION: AN EVALUATION WITHIN THE CONTEXT OF GRAVE VISITING

ABSTRACT

Religion is an important phenomenon that directs human life and adds meaning to it. From this point of view, religion, as a sociological phenomenon, shapes the social structure and provides institutionalization. When it comes to religion, its effect on the individual and society is emphasized, but the effect of society on religion is mostly ignored. Individuals and societies, which are the primary addressees of religion, have their own characteristics and ways of understanding, and these characteristics can change and transform in the historical process. At this point, it is an important question whether the structural characteristics of societies and the law of change affect the interpretation of religion. Does the phenomenon we call the understanding of religion consist of the religious texts themselves? Is it possible for religions to remain as they emerged forever? Can religious interpretations also change depending on the changing conditions in the historical process? Are there historical dimensions of fiqh or theological provisions? In this study, the effect of social change on religious interpretation is tried to be discussed in the context of grave visits. The historical and sociological background of the visits to the graves, which have become an important topic of discussion, especially in Hanbali-Salafi circles, and the provisions regarding the actions taken during this period are examined. In this context, the effect of social structure on religion or religious interpretation is tried to be examined rather than the effect of religion on society.

Keywords: Religion, Social change, Grave, Visit, Bid'ah, Islamic Sects

GİRİŞ: DİN-TOPLUM İLİŞKİSİ

Dinler İnsanlık tarihi boyunca varlığını sürdüren bir sosyal yapılanmadır. İlk insanla birlikte var olan ve dünya tarihini etkileyen din olgusu çeşitli şekillerde kendini göstermiştir. Bu açıdan bakıldığında insanlık tarihinin aynı zamanda dinlerin tarihi olduğunu söylemek mümkündür.¹ Mircea Eliade, ilk insanın “dindar adam” olduğunu ifade ederek bu gerçekliğe işaret etmiştir.² Bergson da geçmişte ve günümüzde ilmi ve sanatı olmayan topluluklara rastlamanın mümkün olduğunu ancak dinsiz bir toplumun olmadığını ifade etmiştir.³ Dolayısıyla tarih, inançsız fertlere şahit olmakla birlikte, inançsız, dinsiz bir topluma tanıklık etmemiştir. Her dönemde bir veya birden çok din, ağırlığını hissettirecek derecede etkinlik sağlamıştır.⁴ İnsanlık tarihinde bu denli bir gerçekliğe sahip olan dinlerin isimleri ve inanma şekilleri değişmekle birlikte aşkın bir varlığa inanma duygusu her zaman varlığını sürdürmüştür.⁵ Din başlangıçta bireyleri muhatap alması ve inanma duygusunu tatmin etmesi nedeniyle Psikolojinin ilgi alanına girmesine rağmen sosyal bir olay olması, toplumları etkilemesi bakımından topluma mal olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında din ve dini olayların anlaşılma konusu sadece ilahiyatçıların değil, aynı zamanda tarihçi, filozof, antropolog, etnolog, psikolog ve sosyologların da ilgisini çekmiştir. Bu anlamda din-toplum ilişkileri özellikle din sosyologları tarafından incelenmiştir.⁶

Dinin sosyal bir olgu olması, toplumsal gelişmelerle etkileşim içerisinde olması din-toplum ilişkisini gündeme getirmektedir. Din, toplumda meydana gelen sosyo-kültürel siyasal şartlardan veya değişimlerden etkilenmekte midir? Bir başka deyişle din-toplum münasebetlerinde din etkileyen mi, etkilenen midir? Atay’ın eserinden esinlenerek ifade edecek olursak din mi hayattan çıkar, hayat mı dinden çıkar?⁷ sorusu önem arz etmektedir. Wach, din-toplum ilişkilerini inceleyebilmek için bu iki alan ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmayı ön şart olarak kabul etmekte, her iki olguyu tarihi ve tasviri bir yöntemle incelemenin zaruri olduğunu ifade etmektedir.⁸ Nitekim tarihi ve sosyolojik açıdan bakıldığında din toplum arasındaki ilişki hususunda her ikisinin de birbirini karşılıklı olarak etkilediği görülmektedir.⁹

Dinin toplumu birçok konuda etkilediği görülebilmektedir. Din insanın Tanrı, insan ve çevre ile ilişkisini düzenlemekte, bu anlamda inananlara bir bakış açısı sunmaktadır. Kısaca, “Nereden geldik, nereye gidiyoruz, hayattaki amacımız nedir?” gibi ontolojik sorulara tatmin edici açıklamalar getirerek insana bir “anlam haritası” sunmaktadır.¹⁰ Bu çerçevede din, insanın bireysel ve toplumsal yaşamını belirli bir düzen içerisinde şekillendirmeye çalışmaktadır.¹¹ Çeşitli kültürel yapılanmalar dinin önerdiği bu hayat modelini gerçekleştirmek amacıyla kurumsallaşmakta, bu çabalar, mimari, edebiyat, musiki, şiir gibi sanatların hatta bilimin de gelişimine katkı sağlamaktadır.¹²

Toplumun din üzerindeki etkisi incelendiğinde bu tesirin hem içerik hem de şekil açısından kendisini gösterdiği görülmektedir. Her din belirli sosyal gruplar içerisinde ortaya çıkmakta yine sosyal yapılanmalar vasıtasıyla yaşatılmaktadır.¹³ Her toplum, yapısı gereği tarihsel süreç içerisinde değişip dönüşmektedir.

1 Tayfun Atay, *Din Hayattan Çıkar: Antropolojik Denemeler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 22; Y. Mustafa Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/3 (2004), 7-8.

2 Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın (Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), VI.

3 Henri Bergson, *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*, çev. Mukadder Yakupoğlu (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013), 91.

4 Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (Ocak Yayınları, 1993), 30-31.

5 Ali Köse, “XXI. Yüzyıl Türkiye’sinde Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları ve Dindarlık Formları: Sosyolojik Bir Bakış”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/49 (2015), 8.

6 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), 202; Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, 10.

7 Bkz.: Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 13-30.

8 Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnalı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1987), 3-4, 7.

9 Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013), 98.

10 Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 24.

11 Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, 11.

12 Erol Erkan, “Suriyeli Göçmenler ve Dini Hayat: Uyum, Karşılaşma, Benzeşme Gaziantep Örneği”, *İlahiyat Akademi* III/4 (2016), 6.

13 Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, 17.

Sosyal hayatın tabiatı gereği gerçekleşen toplumsal değişim evrensel bir gerçekliktir.¹⁴ Sosyal bir yapılanma olan dinin bu değişimden etkilenmemesi beklenemez. Hiçbir din ortaya çıktığı saf haliyle varlığını sürdürmez. Zamanla değişen sosyo-kültürel ve siyasal şartların etkisiyle farklı din yorumları ortaya çıkmıştır.¹⁵ İslam hukukunun temel kaynaklarından biri olan *Mecelle*'de bu konuya “ezmanın tağayyürü ile ahkâmın tağayyürü inkâr olunamaz” ifadesiyle işaret edilmiştir.¹⁶ Sözü edilen değişim ve dönüşüm bazen iç bazen de dış nedenlerle gerçekleşebilmektedir. Özellikle farklı kültür ve medeniyetlerle etkileşim, dine yeni girişler din içerisindeki değişimleri hızlandırabilmektedir. Yeni bir dine giren insanlar her ne kadar geçmiş kültür ve inançlarını terk ettiklerini ifade etseler de bu kesimlerin geçmişlerini tamamen sildiklerini varsaymak çok gerçekçi değildir. Modern araştırmalar da bunun mümkün olmadığını, evrimlerin derecesi ne olursa olsun, kültürel ve dinsel deneyimlerin halkın kolektif bilincinde şu veya bu biçimde hayatta kaldığını ortaya koymaktadır.¹⁷ Bu durum dinin akaid, ibadet ve muamelât alanlarında değişimlerin oluşmasını, farklı din anlayışlarının, mezhep ve ekollerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Hemen bütün dinlerin tarihinde gerçekleşen değişim gerçeğinden İslam dininin azade kalması elbette beklenemez. İslam tarihinde Müslümanlar özellikle Hz. Peygamber'in vefatından sonraki süreçte Peygambersiz bir hayata intibak etmenin güçlüğü ile karşı karşıya kalmışlardır. Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından başlayan hilafet tartışmalarına hızlı sosyal değişim de eklenince Müslüman alimler inanç, ibadetler, gündelik hayat, hukuk, ahlak, siyaset, kültür gibi konularda önemli soru ve sorunları çözüme kavuşturmak durumunda kalmışlardır. Bu soru ve sorunların çözümü noktasında ulemanın kendi anlayışları doğrultusunda ortaya koydukları çözümlere çeşitli siyasal gelişmeler, isyanlar, savaşlar, barışlar gibi sosyo-politik olaylar da eklenince Haricilik, Mürcie, Mutezile, Şia gibi mezhepler ortaya çıkmıştır.¹⁸ Dinin anlaşılma ve yorumlanması sürecinde ortaya çıkan mezheplerin din anlayışlarının oluşmasında, insanın kişisel yapısının yanı sıra tarihsel gelişmeler ve toplumsal şartlar da etkili olmuştur. Bu nedenle mezhep ve mezheplerin ortaya koydukları itikadi ve fıkhi hükümlerin incelenmesinde, ilgili hükümlerin oluşumunda etkili olan sosyo-politik süreçlerin anlaşılması son derece önem arz etmektedir.¹⁹ Onat bu hususu “fikir-hadise irtibatı prensibi” şeklinde formüle etmektedir. Fikir-hadise irtibatı, bir fikrin veya inancın sosyal, siyasal ve ekonomik tezahürlerinin tespit edilmesidir. Buna göre eğer ortada bir fikir varsa, mutlaka bu fikrin ortaya çıkmasını sağlayan sosyo-ekonomik, siyasal şartlar da mevcuttur.²⁰

Bu çalışma özellikle Selefi zihniyetin yaygınlaşmasıyla birlikte önemli bir tartışma konusu haline gelen kabir ziyaretlerinin meşruiyeti çerçevesinde gerçekleşen tartışmaları yukarıda üzerinde durulan yöntem çerçevesinde ele almayı amaçlamaktadır. Bilindiği üzere bu tartışma söz konusu olduğunda genellikle İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ismi gündeme gelmekte, kabir ve türbe ziyaretlerine yönelik düşünceler onun görüşleri üzerinden temellendirilmektedir. Bu noktada çalışmanın amacının ve çerçevesinin belirlenmesi hususunda bazı noktalara işaret etmek gerekmektedir. Bu çalışma kabir ve türbe inşasının veya ziyaretinin fıkhi ve itikadi değerlendirmesini yapmayı, doğruluğunu veya yanlışlığını tartışmayı hedeflememektedir. Bu nedenle makalede konuyla ilgili tartışmaların derinliğine inilmeyecek, detaylı bilgiler verilmeyecektir. Bu durum çalışmanın amacını da sınırlarını da aşmaktadır. Makalenin asıl hedefi özellikle Hanbeli gelenekte kabir ziyaretlerine yönelik düşüncenin tarihi süreç içerisindeki seyrini varsa bu noktadaki fikri kırılmaları

14 Ejder Okumuş, “İslam, Müslümanlar ve Toplumsal Değişim”, *Tevilat* 1/1 (Haziran 2020), 63.

15 Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, 13-70; Günay, *Din Sosyolojisi*, 203, 338-343.

16 Mustafa Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2015), 112.

17 Mircea Eliade, *Myths, Dreams, and Mysteries: The Encounter Between Contemporary Faiths and Archaic Realities*, çev. Philip Mairet (New York: Harper, 1961), 24; Muhammad Umar Memon, *Ibn Taimiyya's Struggle Against Popular Religion: With an Annotated Translation of His Kitāb Iqtiḍā' Aş-Şirāṭ Al-Mustaquim Mukhālafat Aşhāb Al-Jahim* (Paris: Mouton-The Hague, 1976), 3.

18 Mehmet Ali Büyükkara, “Dini Gruplaşmanın Doğası: Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 5/4 (2017), 45-48.

19 Roger Chartier, *Yeniden Geçmiş: Tarih, Yazılı Kültür, Toplum*, çev. Lale Arslan (Ankara: Dost Kitabevi, 1998), 117; Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik: İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri*. (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 15; Hasan Onat, “İslam Bilimleri ve Yöntem Açısından Tarihin Anlam ve Önemi”, *Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu, 2013), 14.

20 Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği* (Kızılay, Ankara: TDV Yayınları, 1993), 12-20; Hasan Onat - Sönmez Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihi'ne Giriş”, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 31-33.

ve paradigmanın değişiminde etkili olan sosyo-politik süreçleri ortaya koymaktır. Böylece toplum içerisinde salt itikadi veya fıkhi olarak kabul edilen hükümlerin aslında belirli bir dönemin şartları içerisinde nasıl inanç haline dönüştüğü tespit edilmeye çalışılacaktır.²¹

Kabir ziyaretleri ile ilgili tartışmaların şu noktalarda yoğunlaştığı görülmektedir: Kabir ziyaretlerinin meşruiyeti, mezarlarda ağlamak, kurban kesmek, mezar veya mezarın üzerine türbe benzeri yapılar inşa etmek, mezarlara dokunmak, mezarda medfun kişiye dua etmek, onu vesile kılmak suretiyle Allah'tan bazı dileklerde bulunmak, mezar çevresinde şenlikler düzenlemek.²²

1. KABİR ZİYARETLERİNİN TARİHSEL KÖKENİ VE İSLAM'IN İLK DÖNEMLERİNDEKİ UYGULAMALAR

Kabir ziyareti ve bu çerçevedeki uygulamalar hemen bütün ilahi ve beşeri dinlerde görülmektedir. Dini hayatın bir parçası olarak kabul edilen ziyaret fenomeni aynı zamanda yaygın halk inanışları hakkında bilgi vermesi açısından da önem kazanmaktadır. Ziyaret fenomeni çerçevesinde kendilerinde beşer üstü ilâhî güç ve kudretlerin bulunduğu inanılan, birtakım mezar, türbe, ağaç, su, dağ, taş gibi mekân ve nesnelere çeşitli amaç ve usullerle ziyaret edilmekte, buralarda bulunduğu inanılan manevi güç, feyiz ve bereket vasıtasıyla kutsalla irtibat sağlanmaya çalışılmaktadır. Ziyaretlerin şekilleri ve ziyaret sırasında yapılan ritüeller dinlere ve kültürlere göre farklılık göstermekle birlikte hemen bütün kültürlerde özellikle peygamber kabirleri, evliya, aziz gibi kendisine kutsallık atfedilen şahısların mezar/türebeleri ilk dönemlerden itibaren ziyaret edilen mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir tür kutsallık atfedilen bu mekânların ziyaret edilmesiyle aşkın olan ile bir yakınlaşma ve irtibat kurulduğuna inanılmaktadır.²³ Zor durumdaki insanlar çoğu zaman bu mekânları ziyaret ederek kendilerine yardım edilebileceğini düşünmektedir. Bu nedenle bu tür mekânlara yakın oturma, öldükten sonra bunların etrafında defnedilme önemsenmekte, türbe veya mezara dokunma, toprağından yeme gibi davranışlar gelişebilmektedir.²⁴

Ziyaret fenomeni çerçevesindeki uygulamaların çeşitli şekillerine tarih boyunca birçok kültürde rastlamak mümkündür. Mesela tabiata veya ruhlara özellikle “ata ruhları”na tapınma şeklindeki inanç ve uygulamalara Afrika, Amerika ve Avustralya'nın ilkel yerlilerinin yanı sıra, Uzak Doğu ülkeleri, Çin, Hindistan, eski Yunan ve Roma'da da rastlanmaktadır. Diğer taraftan Hristiyanlıktaki “Azizler kültü” ilk dönemlerden itibaren dini hayatın önemli bir parçası haline gelmiş,²⁵ kiliselerin henüz mevcut olmadığı ilk dönemlerde yer altı mezarları olan katakomplarda havarilerin tasvirleri yapılarak mabed olarak kullanılmıştır.²⁶ Yahudi kültüründe de benzer uygulamaların olduğu görülmektedir. Yahudi topluluklarda bazı peygamberlere, âlimlere ve yerel azizlere saygı gösterilmekte, onların türebelerine ziyaretler düzenlenmektedir.²⁷ Eski Yahudilerde özellikle kadınların ölümlere ağıtlar yaktığı, giysilerini yırttıkları, başlarına toz serptikleri ifade edilmektedir.²⁸

Benzer uygulamaların İslam'dan önce Araplar arasında da olduğu görülmektedir. “Ölü kültü” veya “Atalar kültü” şeklindeki inancın temelinde atalara duyulan saygı yer almaktadır. Bu bağlamda bazı mezarların

21 Bugün İslam dünyasında bir inanç esası olarak kabul edilen Kadere iman meselesi bunun güzel örneklerinden biridir. Kadere iman meselesine veya kader tartışmalarına bakıldığında bu meselenin ilk dönemlerde salt politik bir konu olarak kabul edildiği ancak tarihsel süreçte bir inanç meselesine dönüştüğü rahatlıkla görülebilecektir. Konu ile ilgili bkz.: Hanifi Şahin, “İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2011), 47-70.

22 Josef W. Meri, *The Cult of Saints among Muslims and Jews in Medieval Syria* (Oxford: Oxford University Press, 2002); Thomas Leisten, “Between Orthodoxy and Exegesis: Some Aspects of Attitudes in the Shari'a toward Funerary Architecture”, *Muqarnas* 7 (1990), 13-14.

23 Galip Atasağun, “Ziyaret Fenomeni”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/21 (2006), 35-36.

24 Muammer Ak, *Ziyaret Fenomeni Çerçevesinde Türk Popüler Dindarlığı: Aziz Mahmut Hüdayi Türbesi Örneği* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 32-35.

25 Atasağun, “Ziyaret Fenomeni”, 36.

26 Osman Cilacı, “Havâri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/515.

27 Yousef Meri, “The Cult of Saints and Pilgrimage”, *The Oxford Handbook of the Abrahamic Religions*, ed. Adam J Silverstein vd. (United Kingdom: Oxford University Press, 2015), 501.

28 Ondrej Beranek - Pavel Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam: Iconoclasm, Destruction and Idolatry* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018), 21.

korunmaya veya yardıma muhtaç kimselere faydalı olduğuna inanılırdı. Araplar söz konusu inanışın bir parçası olarak bu mezarların üzerlerine belli yapılar inşa eder, taşlar diker (*nusub/ensâb*), buralara hürmetten kurbanlar keser, bu tür mekanları ziyaret ederlerdi. Aynı şekilde ölen kişinin ardından ağıtlar yakmak, saç yolmak, kurban kesmek, defin işleminin ardından mezarda bir süre beklemek de yaygın uygulamalar arasındaydı. Söz konusu uygulamalar her yıl tekrarlanmak suretiyle anma törenleri düzenlenirdi. Bu şekilde saygı gösterilen mezarların kendilerine sağlayacağı güvenle bedevi Arapların psikolojik anlamda bir rahatlama hissettikleri söylenebilir. Nitekim İslam öncesi Arap toplumlarında *ensâb* kavramı dini-kültürel boyutları olan bir kavramdı. *Ensâb* üzerine yemin etme özellikle Araplar arasında yaygın bir uygulamaydı.²⁹

İslam vahyinin gelmesinden sonra Cahiliyye kültürüne ait birçok uygulama değiştirilmiştir. Kabir ziyaretleri ve bu çerçevedeki uygulamalarda da bazı değişikliklere gidildiği ancak bu konuda net ve keskin bir duruşun olmadığı anlaşılmaktadır. Siyasi-itikadi mezhepler ile tarikatların kurumsallaşmasından sonra bu konuda her bir grubun kendi düşünce biçimine uygun bir görüş ortaya koyması da bunu göstermektedir.³⁰ Hz. Peygamber'in bu konudaki söz ve uygulamaları da bu tespiti desteklemektedir. Bu konuda bir taraftan Hz. Peygamber'in kabirleri ziyaret ettiği ve müminlerin de kendi mezarını ziyaret etmesini tavsiye ettiğine³¹ yönelik söz ve uygulamaları varken diğer taraftan bunlardan sakındıran hadislerle de rastlamak mümkündür. "Hacca gidip de beni ziyaret etmeyen benden yüz çevirmiştir"³² şeklindeki rivayetlerin yanı sıra; kabirlerin üzerine mescitler bina etmekten,³³ oralarda kandiller yakmaktan³⁴ ve kabirleri alçı ile sıvamaktan³⁵ men edip bu konuda Yahudi ve Hristiyanlara benzeme konusunda uyarılarına rastlamak mümkündür. Ayrıca Hz. Peygamber'in kabirlerin tesviye edilmesini (düzleştirilmesini) istediğine,³⁶ buralarda kurban kesmeyi,³⁷ kabirleri bayram yerine dönüştürmeyi³⁸ nehyettiğine dair rivayetler mevcuttur. Hz. Peygamber önceleri tevhit inancının toplumda yerleşmesi ve İslami gelenekle diğer din ve kültürlerin karışmasını önlemek amacıyla buna karşı çıkmış ancak daha sonra ölümü ve ahireti hatırlattığı gerekçesiyle serbest bırakmıştır.³⁹ Nitekim Hz. Peygamber, Medine'deki Bakî'ül-ğarkad kabristanını sık sık ziyaret etmiş, annesinin kabrini ziyaret edip ağlamış,⁴⁰ ashabına kabir ziyaretleri sırasında nasıl dua edeceklerini öğretmiştir.⁴¹ Bu tür rivayetlere rağmen İbn Abbas, Ebû Hureyre gibi bazı sahabeler Hz. Peygamber'in kabirleri ziyaret eden kadınları lânetlediğini belirterek bu yasağın kalkmadığına işaret etmişlerdir.⁴² Hz. Peygamber döneminde dahi farklı uygulamaların olduğuna dair rivayetler kabir ziyaretleri konusundaki belirsizliğin temelini oluşturmuştur. Bir taraftan bizzat Hz. Peygamber'in kabir ziyareti yaptığı diğer taraftan onun Hz. Ali'yi; Hz. Ali'nin de kendi hilafeti sırasında Ebu'l-Hayyâc el-Esedî'yi yüksek mezarları ortadan kaldırması için görevlendirdiği şeklinde rivayetler bulunmaktadır.⁴³

29 Ignaz Goldziher, "On the Veneration of the Dead in Paganism and Islam", çev. C. R. Barber - S. M. Stern, *Muslim Studies (Muhammedanische Studien)*, ed. S. M. Stern, ; (London: Aldine Publishing Company, 1971), I/211-213, 219.

30 Kamile Ünlüsoy, "İhvân-ı Müslimîn'in Kabir Ziyaretleriyle İlgili Görüşleri ve Muhaliflerinin Eleştirileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2020), 80.

31 Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi 'u's-Şaḥîḥ*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1374-75/1955-56), "Cenâiz", 108; Süleymân b. Eş'as Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd* (Beirut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, ts.), "Cenâiz", 75, (No: 3234, 3235).

32 Ebu'l-Abbas Takiyyüddîn Ahmed b. Abdulhalîm İbn Teymiyye, *İktidâu's-Sirâti'l-Mustakîm li-Muhâlefeti Ashâbi'l-Cehîm*, thk. Nâsır Abdulkerim el-'Akl (Beirut: Dâru Alemlî'l-Kutub, 1419), 2/296.

33 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *El-Câmi 'u's-Şaḥîḥ* 2, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Salât", 48.

34 Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, "Cenâiz", 82.

35 Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. Dahhâk Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. (Mısır: Şirketu Mektebe-Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), "Cenâiz", 58 (No: 1052).

36 Müslim, *Müslim*, "Cenâiz", 92,93; Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, "Cenâiz", 56 (No: 1049).

37 Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, "Cenâiz", 74.

38 Buhârî, *Buhârî* 2, "Salât", 48; Müslim, *Müslim*, "Cenâiz", 19-22.

39 M. Yaşar Kandemir, "Ziyaret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/496.

40 Müslim, *Müslim*, Cenâiz, 108; Kandemir, "Ziyaret", 44/496.

41 Müslim, *Müslim*, Cenâiz, 104; Tirmizî, *Sünen*, "Cenâiz", 59 (No: 1053).

42 Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, "Cenâiz", 82 (No: 3236); Tirmizî, *Sünen*, "Cenâiz", 61, (No: 1056).

43 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed Şeybani Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*. (Kahire: Müessesetu Kurtuba, ts.), 1/145 (No: 1239).

Hadis külliyyatında daha çok *Cenâiz* bölümlerinde yer alan farklı rivayetler tarihsel süreçte değişen siyasi-kültürel şartların da etkisiyle Müslümanlar arasında ortaya çıkan tartışmaların dayanağını oluşturmuştur. Mezarların üzerine kubbe inşa etmenin meşruiyeti, kadınların kabir ziyaretinin caiz olup olmadığı, mezar ziyaretleri sırasında neler yapılacağı, ölmüş kimselerden bir şey istemenin (*tevessül*, *şefaât*) uygunluğu, mezarla fiziksel temasın caizliği ve yüksek mezar/türbe yapmanın imkânı gibi konular tartışılmıştır.⁴⁴ Bu tartışmalar çerçevesinde Müslümanlar arasında genel hatlarıyla üç farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Hanbeli-Selefi çizgideki bazı Müslümanlar kabir ziyaretleriyle ilgili uygulamaların bidat⁴⁵ ve şirk olduğunu iddia ederken, Şii ve Sufi çevreler genellikle bu hususta bir sorun görmemiş hatta teşvik etmişlerdir. Üçüncü grup ise daha mutedil bir tutum benimseyerek kabir ziyaretlerinin aşırıya kaçmadan usulüne uygun bir şekilde yapılması gerektiğini savunmuştur.⁴⁶ Bu çalışmada ifade edileceği üzere İslam düşünce geleneğinde kabir ziyaretleri konusunda ortaya çıkan bu tartışmalar, ilk dönemlerde önemli bir yere sahip değildir. Sonraki süreçte değişen toplumsal, siyasi şartların da etkisiyle bu konuda çeşitli tartışmalar gerçekleşmiştir. İlk dönemlerde salih kimselerin kabirlerine bazı çevreler tarafından özel bir statü verilmiş, insanlar sırf bu mezarları ziyaret etmek için yolculuğa çıkmışlardır.⁴⁷ Sahabeden Ebû Basîr (ö. 6/628) öldüğünde kabrinin yanına bir mescit yapıldığına dair Vâkîdî'nin (ö. 207/823) *Meğâzî*'sinde geçen bilgi bu açıdan önemlidir.⁴⁸ İlk dönem Müslüman âlimlerin de kabir ziyaretleri ile ilgili uygulamaları haram veya şirk olarak kabul ettiğine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Mesela Sünni gelenekte "dört hak mezhep olarak" adlandırılan mezhep imamlarından İmam Malik (ö. 179/795), İmam Şafii (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) kabirler üzerine yapılan binaları mekruh olarak değerlendirirken; Ebu Hanife bu hususta bir beis dahi görmemiştir.⁴⁹ Buradan da anlaşılacağı üzere ilk dönemlerde Hz. Peygamber'in kabrinin ziyaret edilmesine izin verilmiştir. Diğer kabir ve türbeler söz konusu olduğunda da âlimler bunları tamamen engellemeye çalışmamış, bu tür uygulamaları teşvik etmeseler bile en azından haram olarak görmemişlerdir.⁵⁰ İslam düşünce geleneğinde olduğu varsayılan konsensüse rağmen bu konuda ilerleyen süreçte çeşitli tartışmalar meydana gelmiştir. On birinci yüzyıldan itibaren kabir ziyaretleri ile ilgili uygulamalar Müslümanlar arasında yaygınlaşmıştır. Mezar ve türbe ziyaretleri sırasında gerçekleştirilen bazı uygulamalar ilerleyen süreçte özellikle Hanbeli-Selefi gelenekte kabir ziyaretleri ile ilgili tartışmaların temelini oluşturmuştur.⁵¹

2. İLK DÖNEM HANBELİ GELENEKTE KABİR ZİYARETİ İLE İLGİLİ UYGULAMALAR

İlk dönem Hanbeli âlimleri eserlerinde kabir ziyaretlerine çok fazla yer vermemişlerdir. Bu dönemdeki âlimlerin kabir ziyaretleri ile ilgili tutumları hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Kabir ziyaretleri ile ilgili muhalefet on birinci yüzyıldan sonraki süreçte ortaya çıkmıştır. Özellikle İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve sonraki süreçte Muhammed b. Abdilvehhâb (ö. 1206/1792) ile doruğa çıkan kabir ziyaretlerine yönelik eleştiriler, ilk dönem Hanbeli âlimlerin gündemlerini dahi meşgul etmemiştir. Hanbeli âlimlerin bu konu ile çok meşgul olmamaları, o dönemde kabir ziyaretleriyle ilgili aşırılıkların çok fazla olmamasından ya da bu tür uygulamalarda herhangi bir beis görülmemesinden kaynaklanıyor olabilir. Her halükârda kabir ziyaretleri ve bununla ilişkilendirilen potansiyel günahlar ilk dönem Hanbeli âlimleri ciddi derecede endişelendirmemiş, sözü edilen çevreler bu konuları birincil gündem maddesi haline getirmemişlerdir.

Hanbeli mezhebinin kurucu imamı olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel eserlerinde kabir ziyaretlerine özel bir bölüm açmamıştır. Öyle görünüyor ki bu konu Ahmed b. Hanbel için birincil derecede önem taşıyan bir mesele olmamıştır. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 290/903) rivayet ettiğine göre Hz. Peygam-

44 Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 3-4.

45 Bidat kavramı için bkz.: Recep Aslan, *Sünnet ve Sünnetin Günümüze Taşınması* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 28-32.

46 Ünlüsoy, "İhvân-ı Müslimîn'in Kabir Ziyaretleriyle İlgili Görüşleri", 80.

47 Abdul Hakim I. Al-Matroudi, *The Hanbali School of Law and Ibn Taymiyyah: Conflict or Conciliation*. (London: Routledge, 2006), 96.

48 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemi Vâkîdî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1409/1989), II/629.

49 Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref b. Nuri Nevevî, *El-Mecmu' Şerhi'l-Muhezzeb*. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), V/298; Leisten, "Between Orthodoxy and Exegesis", 16; Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 25-26.

50 Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 27.

51 Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 36-37, 39, 58-60.

ber'in kabrine dokunup öpen bir şahsın durumu ile ilgili sorulan bir soruya Ahmed b. Hanbel, bu eylemi Allah'a yaklaşmak için yapması durumunda herhangi bir sakınca olmadığını belirtmiştir.⁵² *Müsned*'de yer alan bir rivayet de Ahmed b. Hanbel'in konuyla ilgili görüşünü yansıtmaları bakımından önemlidir. Rivayete göre Emevi halifesi Mervân (ö. 65/685), Ebû Eyyûb'un (el-Ensârî) (ö. 49/669) yüzünü Hz. Peygamber'in kabrine koymuş bir şekilde görünce ne yaptığını biliyor musun diye sorar. Bunun üzerine Ebû Eyyûb, "evet, ben Rasulullah'a geldim taşta gelmedim" şeklinde cevap verir.⁵³ Ahmed b Hanbel'in bu rivayeti sahih olarak kabul edip etmemesi farklı bir tartışma konusu olmakla birlikte onun eserinde bu rivayete yer vermesi konumuz açısından önemli bir husustur. Rivayete göre Ebû Eyyûb el-Ensârî, Hz. Peygamber'in kabrine dokunma veya öpmenin ötesinde yüzünü kabre koymuş bir şekilde görülmüş ve aslında Mervân tarafından uyarılmıştır. Ancak Ebû Eyyûb herhangi bir mahcubiyet duymak veya bir özür beyan etmek yerine bu konuda haklı olduğunu belirten üstenci bir tavırla cevap vermiştir. Aslında sonraki bazı Hanbelilerin görüşüne göre Ebû Eyyûb'un sözü edilen davranışı günahkâr olmasını hatta küfrünü gerektirirken bu rivayetten hareketle böyle bir durumdan söz etmek mümkün değildir. Ahmed b. Hanbel'in vefatından sonra kabrinin ziyaret edilen önemli bir merkeze dönüştüğü ve birçok kişinin ziyaret için onun Bağdat'taki Bâbu Harb mezarlığındaki kabrine geldiği ifade edilmektedir.⁵⁴ İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201), *Menâkibu'l-İmâm Ahmed* adlı eserinde Ahmed b. Hanbel'in kabrini ziyaret etmenin ve onun yakınına defnedilmenin faziletleri ile ilgili iki müstakil bölüme yer vermiştir. Eserde Ahmed b. Hanbel'in kabrini ziyaret edenin bağışlanacağına, özellikle belirli günlerde burayı ziyaret eden kimsenin sıkıntılarından kurtulacağına, birçok kişinin onun kabrini ziyaret etmek amacıyla uzun mesafelerden gelerek burada bir süre kaldığına dair rivayetler bulunmaktadır. Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel'in yakınına defnedilen kimselerin bağışlanacağı, onun medfun bulunduğu mezarlıktaki hiç kimseye azap edilmeyeceği şeklindeki bazı rivayetlere de yer verilmektedir.⁵⁵ Hanbeli mezhebinde önemli bir konuma sahip olan hatta mezhebin ikinci kurucusu olarak kabul edilen Ebû Bekir el-Hallâl (ö. 311/923)⁵⁶ ise *el-Kirâe 'inde'l-Kubûr* adlı eserinde kabir ziyaretlerinin meşruiyeti ile ilgili çağdaş Hanbeli kaynaklarda sıkça yer alan konulara yer vermek yerine kabir ziyaretlerinin yapılması gerektiğine ve ziyaret sırasında Kur'an'dan okunması gereken bölümler ile ilgili bilgilere yer vermektedir.⁵⁷

Kendi döneminde Bağdat'taki Hanbelilerin lideri kabul edilen Berbehârî (ö. 329/941) kabir azabının gerçekliğine vurgu yapmaktadır. Vefat eden kimselerin kabirlerinde kendilerini ziyaret eden kimselerden haberdar olduklarını,⁵⁸ Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret eden kimselerin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e de selam vermelerinin vacib olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹ Hayatı boyunca bidatlerle mücadele eden Berbehârî'nin eserinde sonraki süreçte kabir ziyaretleri sırasında işlendiği iddia edilen günahlardan söz etmemesi önemli bir husustur. Bununla birlikte tarihte "Hanbelî/Berbehârî Fitnesi" olarak bilinen olaylar sırasında Halife Râzî-Billâh'ın (ö. 329/940) yayınladığı manifestoda konumuzla ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Sözü edilen manifestoda konu ile ilgili şu ifadeler kullanılmaktadır:

"...ümmetin ileri gelen imamlarının kabirlerini ziyaret etmeyi kınamanız, bu kabirleri ziyaret edenlere bidatçi diyerek saldırmamız ne kadar da kötü ve yanlış bir davranıştır. Bu kabirleri ziyaret edenleri kınadığımız halde kendiniz halktan soyu sopu meşhur olmayan, Hz. Peygamber (SAV) ile bir nesep yakınlığı bulunmayan bir adamın kabrini ziyarete çağırıp duruyorsunuz.⁶⁰ Hatta çağırarak da yetinmeyerek onun kabrini ziyaret etmeyi emrediyorsunuz."⁶¹

52 Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl*, thk. Vasiyullâh b. Muhammed Abbâs (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422), II/492.

53 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/422 (No. 23633).

54 Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1398), 1/64-65.

55 Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Dâru Hicr, 1409), 639-644.

56 Muhyettin İğde, *Siyasi-İtkadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 143-144, 151-152.

57 Bkz.: Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Harun b. Yezîd el- el-Hallâl, *el-Kirâe inde'l-Kubûr*, thk. Yahyâ Murâd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424).

58 Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef Berbehârî, *Şerhu's-Sünne*, thk. Halid b. Kasım er-Redâdî (Riyad: Dâru's-Selef&-Dâru's-Sumay'î, 1421), 92.

59 Berbehârî, *Şerhu's-Sünne*, 113.

60 Burada kastedilen şahıs muhtemelen Ahmed b. Hanbel'dir.

61 Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Dâru Sürûş,

Halife, Hanbelileri Ahmed b. Hanbel'in kabrini ziyaret etmeye müsaade ettikleri, hatta buna teşvik ettikleri halde Şîî imamların kabirlerinin ziyaretini yasaklamaları nedeniyle suçlamaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere bu dönemde Hanbeliler arasında kabir ziyaretleri ile ilgili kesin bir yasaklama söz konusu değildir. Sözü edilen yasaklama da muhtemelen Şia karşıtlığından kaynaklanmaktadır.

Hanbeli mezhebi içerisinde kabir ziyaretlerine yönelik ilk eleştiri İbn Akîl (ö. 513/1119) tarafından yapılmıştır. Ancak onun üzerinde durduğu husus kendisinden sonraki âlimlerin kaygılarından çok farklıdır. *Saydu'l-Havâtir* adlı eserinde İbn Akîl, mescid ve mezarlıklarda yapılan eylemleri eleştirmeye bir bölüm ayırmakta, kendi döneminde mescid ve mezarlıklarda toplanan kimselerin tutumlarını eleştirmektedir. İnsanların daha çok riya, gösteriş veya şöhret elde etmek için kabir ziyareti yaptıklarını, onların ihya adını verdikleri şeyin aslında kendi hevâlarını ihya etmek olduğunu ileri sürmektedir. Ölümü hatırlamak amacıyla bu tür yerleri ziyaret ettiğini iddia eden bu insanların nazarında mezarlık ile bir bahçenin farkı yoktur. Ayrıca buralarda kadınların ve erkeklerin bir araya geldiğinden şikâyet etmektedir. İbn Akil, kendisinden sonraki Hanbelilerin yaptığı gibi kabir ziyaretlerini bidat veya şirk kapsamına almak yerine onların meşru sınırlar içerisinde ve usulüne uygun bir şekilde yapılması gerektiğini belirtmektedir.⁶² Bu açıdan bakıldığında onun kaygısının fihhi veya itikadi olmadığı, olaya tamamen ahlaki endişelerle yaklaştığı söylenebilir.

Kendi döneminde Şam'da Hanbeli mezhebinin önde gelen isimlerinden biri olan Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdisî (ö. 620/1223) *el-Muğnî* adlı eserinde Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret ve ona dokunmaya iki kısa bölümde yer vermektedir. İbn Kudâme Hz. Peygamber'den gelen bazı rivayetlere dayanarak Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmenin faziletlerinden söz etmekte, ayrıca ziyaret adabına ve bu sırada okunması gereken dualara yer vermektedir. Ona göre Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret ederek dua eden kimsenin sırtını kibleye dönüp kabre yönelmesi gerekmektedir.⁶³ Utbî'den gelen bir rivayetten hareketle –kendisinden sonraki Hanbelilerin aksine- İbn Kudâme, Hz. Peygamber'in vefatından sonra bile ondan şefaahat dilenebileceğini ifade etmektedir.⁶⁴ Hz. Peygamber'in kabrine dokunmanın müstehab olmadığını ifade eden İbn Kudâme'nin bu konudaki görüşünün çok net olmadığı anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in bu konuda herhangi bir şey bilmediğine; Ebû Bekir Esrem'in de (ö. 261/874-875) Medine ehlinin Hz. Peygamber'in kabrine dokunmadıklarına dair rivayetlerini aktaran İbn Kudâme, İbn Ömer'in (ö. 73/693) uygulamasından hareketle minbere dokunmanın caiz olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵ İbn Kudâme minbere dokunma konusunda daha net bilgi aktarmakta ancak kabre dokunma konusunda sadece *lâ yüstehab* ifadesini kullanarak bu eylemi haram, mekruh gibi kategorilerde değerlendirmedeği izlenimi vermektedir.

Erken dönem Hanbeli edebiyatına ve uygulamalara bakıldığında özellikle önemli bazı şahısların kabirlerinin ziyaret edilmesine, buralarda çeşitli eylemlerin yapılmasına çok ciddi bir karşıtlık göstermedikleri hatta zaman zaman bizzat kendilerinin de bu faaliyetlere katıldıkları söylenebilir. Daha önce de ifade edildiği üzere Ahmed b. Hanbel'in vefatından sonra kabri adeta ziyaretgâh haline gelmiş, birçok kişi sevap umarak veya bağışlanmayı ümit ederek onun kabrini ziyaret etmiştir. Hanbeli gelenekteki kabir ziyaretleri Ahmed b. Hanbel ile sınırlı kalmamıştır. Mesela Tabakâtu'l-Hanâbile'de Ğulâm Hallâl olarak bilinen Ebû Bekir Abdulaziz b. Cafer'i (ö. 363/974) ziyaret edenin bağışlanacağına dair bir rivayet yer almaktadır.⁶⁶ Şerîf Ebû Cafer el-Hâşimî (ö. 470/1077) öldüğünde Ahmed b. Hanbel'in yanına defnedilmiş, cenazesine çok sayıda insan katılmıştır. Ölümünden sonra kabrinin bir ziyaretgâh haline geldiği, insanların orada geceyi geçirdiği, kalabalığın artması nedeniyle orada yiyeceklerin satıldığı ifade edilmektedir.⁶⁷

2000), 5/414-415.

62 Ebu'l-Vefâ' İbn Akîl, *Saydu'l-Havâtir*, thk. Ebû Abdillâh Faysal b. Abduh el-Hâşirî (İskenderiye: Dâru'l-İmân, 2007), 90-93.

63 İbn Teymiyye kibleye arkasını dönmeyi caiz görmez.

64 Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî - Abdulfettah Muhammed el-Hulv (Riyad: Dâru Âlemu'l-Kutub, 1417), 5/465-468.

65 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 5/468.

66 Ebu'l-Hüseyin Muhammed el-Ferrâ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî (Kahire: Matbatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.), 2/125.

67 Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412), 16/196-197.

3. İBN TEYMIYYE DÖNEMİNDEKİ DÖNÜŞÜM

Hanbeli gelenekte kabir ziyaretleri ile ilgili tutum ve düşüncelerin İbn Teymiyye ile birlikte dönüşüme uğradığı görülebilmektedir. İbn Teymiyye'ye göre peygamber ve evliyaların manevi güçlerinin olduğuna dair inanç başta olmak üzere popüler halk kültüründe mezarlıklar etrafında gerçekleştirilen eylemlerin tamamı sakınılması gereken bidatler arasında yer almaktadır.⁶⁸ O, *Ziyâretu 'l-Kubûr ve 'l-İstincâd bi 'l-Makbûr* başta olmak üzere çeşitli eserlerinde konuyla ilgili görüşlerini ortaya koymaktadır. İbn Teymiyye, herhangi bir peygamberin evliyanın ya da başka bir şahsın kabrini, bir mescid veya kendisine kutsallık atfedilen başka bir mekân/nesneyi ziyaret amacıyla sefere çıkmak, bu yolculuk sırasında namazları kısaltmak, kabirleri ve mescidleri ziyaret etmek, bu tür yerlerde namaz kılmak, onlara adaklar adamak, kabirde medfun bulunan kimseden bir şey istemek, kabre dokunmak, öpmek gibi meselelerin meşruiyeti ile ilgili konuları tartışmaya açmaktadır.⁶⁹ Bu konuda o, mensubu bulunduğu Hanbeli gelenekten de önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Elbette söz konusu meseleler tartışıldığında konunun doğası gereği tevessül ve şefaath gibi meseleler de gündeme gelmektedir.

İbn Teymiyye konu ile ilgili görüşlerini sadece Mescid-i Harâm (Kâbe), Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'yı ziyaret için seyahate çıkılabileceğini belirten *Şeddu 'r-Rahl*⁷⁰ ve "kabrimi bayram (‘id) yerine çevirmeyin"⁷¹ gibi hadisler başta olmak üzere çeşitli ayet veya hadislere dayandırmaktadır. Kabir ziyaretleri söz konusu olduğunda genellikle İbn Teymiyye'nin kabir ziyaretlerini ve bu çerçevede yapılan bütün eylemleri yasakladığı şeklinde bir algı ortaya çıkmıştır. Ancak bu durum gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır.⁷² İbn Teymiyye'ye göre kabirler ölümü hatırlattığı için onları ziyaret etmek caizdir. Nitekim Hz. Peygamber'in annesinin kabrini ziyaret ettiği, orada ağladığı rivayet edilmektedir. Hatta kâfirlerin kabirleri dahi ziyaret edilebilir.⁷³ Bu nedenle kabirler ziyaret edilmeli, ziyaret sırasında ölüye selam verilmeli ve dua edilmelidir. Kabir ziyaretinde bulunan kişi Allah tarafından ödüllendirilmektedir.⁷⁴ İbn Teymiyye, Hz. Peygamber başta olmak üzere diğer peygamberleri, imamları ve salih kimseleri ziyaret edenlerin kabirlere dokunmaması, onları öpmemesi gerektiği hususunda selefin ve imamların ittifak ettiklerini ileri sürmektedir. Kadınların kabirleri ziyaret etmesi ise her durumda haramdır.⁷⁵

Meşru ziyaret ile meşru olmayan ziyaret ayırımına giden İbn Teymiyye'ye göre meşru olan ziyarette kişi ölüden herhangi bir şey istemez. Zaten ölünün yaşayanlara fayda sağlaması söz konusu değildir. Aksine sağ olan kişinin ölüye faydası vardır. Allah bu dua ile meyyite rahmet eder, ona ihsanda bulunur. Hz. Peygamber'in "kişi öldüğünde üç husus dışında amelleri kesilir. Bunlar, sadaka-i cariyeye, kendisinden sonrakilerin faydalandığı ilim ve kendisine dua eden salih evlattır."⁷⁶ şeklindeki hadisi de bunu göstermektedir. Bu nedenle herhangi bir peygamberin veya salih olduğu kabul edilen şahsın kabrine gelerek ondan bir hastalığını, bir sıkıntısını gidermesini istemek veya başka bir şey talep etmek açık bir şirkdir. Bunu yapan kimsenin tövbe etmesi gerekir. Aksi takdirde öldürülür. Ölmüş şahısların vesile kılınarak (*tevessül*) Allah'tan bir şey istenmesi müşriklerin ve Hristiyanların adetlerindedir.⁷⁷ Sahabe, tabiin ve imamlardan hiç kimse ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmemiş, orada namaz kılmamış, dua etmemiş, kabre dokunmamışlardır. Onlar Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret ettiklerinde ona selam verir, dua edeceklerse kıbleye döner ve sadece Allah'a dua ederlerdi. Nitekim Hz. Peygamber kabrinin mescit

68 Memon, *Ibn Taimiyya's Struggle*, 77-78.

69 Ebu'l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye, *Ziyâretu 'l-Kubûr ve 'l-İstincâd bi 'l-Makbûr* (Tanta: Dârü's-Sahâbe li't-Turâs, 1412), 11.

70 Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, "Menâsik, 94,95 (No: 2033).

71 Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, "Menâsik", 96,97 (No: 2042).

72 Henri Laoust, *İbn Teymiyye'nin Sosyal ve Siyasal Görüşleri Üzerine Bir Deneme*, çev. Yunus Emiroğlu (İstanbul: Memfis Yayınları, 2021), 1/186-189.

73 İbn Teymiyye, *İktidâu's-Sirâti 'l-Mustakîm*, 2/180-182; İlgili hadis için bkz.: Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, "Cenâiz", 75, 77 (No: 3234).

74 İbn Teymiyye, *Ziyâretu 'l-Kubûr*, 18.

75 Ebu'l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye, *el-Fetâva 'l-Kubrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408), 5/364.

76 Tirmizî, *Sünen*, "Ahkâm", 36 (No: 1376); İbn Teymiyye, *Ziyâretu 'l-Kubûr*, 17-18.

77 İbn Teymiyye, *Ziyâretu 'l-Kubûr*, 19.

edinilmesi endişesiyle Hz. Aişe'nin odasına defnedilmiştir. Bu durum Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik dönemine (86/705-96/715) kadar devam etmiştir.⁷⁸

Kabirleri ziyaret amacıyla sefere çıkma hususunda ashabin ihtilaf ettiğini belirten İbn Teymiyye, bu konuda iki görüş olduğunu belirtmektedir. Mütেকaddimun ulemadan İbn Batta (ö. 387/997) ve İbn Akıl gibi Hanbeli âlimlere dayandırılan birinci görüşe göre ziyaret amacıyla sefere çıkmak bidat olduğu için caiz değildir. Bu seferler sırasında namazlar da kısaltılamaz. Selef asrında böyle bir uygulama yoktu. Nitekim *Şeddu'r-Rahl* hadisi de bunu desteklemektedir. Bu yasaklama kabirlerin yanı sıra bütün mescid, türbe, Tûr Dağı gibi peygamber makamlarını da kapsamaktadır. Gazzâlî (ö. 505/1111), Ebu'l-Hasan b. Abdûs el-Har-rânî, Ebu Muhammed. b. Kudâme el-Makdisî gibi müteahhirün bazı Şafii ve Hanbeli alimlerin savunduğu ikinci görüşe göre söz konusu hadis yasaklamayı ifade etmediğinden kabirleri ziyaret amacıyla sefere çıkmak caizdir.⁷⁹ Ancak burada caizlikten kastedilen kesin bir ruhsat değil, müstehab olmayan caizliktir.⁸⁰ İbn Teymiyye kabirleri ve kendisine kutsallık atfedilen diğer mekânları ziyaret maksadıyla yapılan uzun mesafeli yolculuklarla kısa mesafeli yolculuklar arasında bir ayırım yapmaktadır. *Şeddu'r-Rahl* hadisi esas alınarak yapılan bu tasnife göre kısa mesafeli yolculuklarda bir beis görülmezken uzun mesafeli yolculuk yapmak haram olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu seferin amacı ölmüş kişiye dua olmalıdır.⁸¹ Çünkü bu tür mekânların ibadet ve dua maksadıyla ziyaret edilmesi haramdır. Nitekim bazı kimseler bu tür ziyaretleri hac olarak adlandırmakta ve belirli günlerde buraları ziyaret etmektedirler. Hz. Peygamber “benim kabrimi bayram (*’id*) yerine çevirmeyin” hadisiyle bunu kesin bir şekilde yasaklamıştır.⁸² *’id* burada herhangi zamanda veya mekânda toplanmak anlamına gelmektedir.⁸³ İbn Teymiyye’ye göre sevap umularak ziyaret edilen mekânların çoğunun tarihsel gerçeklikleri dahi söz konusu değildir. Bu noktada defnedilme yeri kesin olarak bilinen tek peygamber Hz. Muhammed’dir. Hz. Peygamber’in eşleri dâhil olmak üzere birçok peygamber ve evliyanın defin yerleri tarihsel verilerle uyuşmamaktadır. Bu tür mekânların kutsallığı bazı rüyalara ve cahillerin varsayımlarına dayanmaktadır. Bu cahiller rüyalarına veya zanlarına dayanarak söz konusu yerlerle ilgili hikâyeler üretmiş, buralarda yaptıkları ibadetlerle sevap kazandıklarını ümit etmişlerdir.⁸⁴ Bu noktada İbn Teymiyye’nin Kubbetü’s-Sahre’nin kutsallaştırılması ile ilgili verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Ona göre Kubbetü’s-Sahre, Abdullah b. Zübeyr’in (ö. 73/692) Mekke ve çevresine hükmettiği sırada İbn Zübeyr’in desteklenmesini engellemek amacıyla Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) tarafından Kâbe’ye alternatif olarak inşa edilmiştir. Nitekim bu tarihten önce Kudüs’ü fetheden Hz. Ömer başta olmak üzere sahabe ve tabiinden hiç kimse ibadet amacıyla burayı ziyaret etmemiş, burada namaz kılmamıştır.⁸⁵ Kaldı ki bu tür mekânların tarihsel gerçeklikleri sabit olsa bile şeriat tarafından kutsanmayan bir yeri kutsamak, herhangi bir faydası veya zararı olmayan bir mekanda toplanmak, Hz. Peygamber’in nehyettiği bir eylemi gerçekleştirmek dinin yasakladığı eylemlerdendir.⁸⁶ Faziletleri kabul edilen bu şahısların kabirlerini ziyaret etmek yerine onlara muhabbet etmek, mağfiret dilemek, onları sevmek, din konusunda ortaya koyduklarını ihya etmek gerekir.⁸⁷

İbn Teymiyye’ye göre kabirlerin üzerine yapılan türbeler başta olmak üzere buralarda toplanma, namaz kılma, bu tür yerleri mescid edinme gibi eylemlerin tamamı haramdır.⁸⁸ Bu tür eylemleri yapanlar lanetlenmiştir. Nuh suresinde bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: “İnsanlara dediler ki: Sakın ilâhlarınızı bırakma-

78 İbn Teymiyye, *Ziyâretu'l-Kubûr*, 21-22; Ebu'l-Abbas Takiyyüddîn Ahmed b. Abdulhalîm İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*, ed. Enver el-Bâz - Âmir el-Cezzâr (Dâru'l-Vefâ, 1426), 27/106-107, 166; Velid b. Abdülmelik döneminde Mescid-i Nebevî'nin genişletilip kabrin mescidin içine dahil edilmesi ile ilgili bkz.: Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafî Islam*, 23-24.

79 İbn Teymiyye, *İktidâu's-Sirâti'l-Mustakîm*, 2/183-184; İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*, 27/104.

80 İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*, 27/308.

81 İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*, 33/125; İmâduddîn Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Cîze: Dâru Hicr, 1418), 18/270; Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafî Islam*, 49.

82 İbn Teymiyye, *İktidâu's-Sirâti'l-Mustakîm*, 2/257-259.

83 İbn Teymiyye, *İktidâu's-Sirâti'l-Mustakîm*, 1/56.

84 İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*, 27/7-17; İbn Teymiyye, *İktidâu's-Sirâti'l-Mustakîm*, 2/160-166.

85 İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*, 27/11. Ayrıca bkz. Nebi Bozkurt, “Kubbetü’s-Sahre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

86 İbn Teymiyye, *İktidâu's-Sirâti'l-Mustakîm*, 2/165-166.

87 İbn Teymiyye, *İktidâu's-Sirâti'l-Mustakîm*, 2/259.

88 İbn Teymiyye, *İktidâu's-Sirâti'l-Mustakîm*, 2/184.

yın; hele Ved'den, Suvâ'dan, Yegûs'tan, Yeûk'tan ve Nesr'den asla vazgeçmeyin!"⁸⁹ İbn Teymiyye'ye göre bu tür eylemlerin kaynağı Nûh kavmine dayanmaktadır. Onlardan bir grup kabirlerde toplanma geleneğini başlatmışlardır. Ancak zamanla bu eylemler putperestliğe dönüşmüştür. Bu nedenle kabirlerde itikafa girme, onlara dokunma, öpme, dua etme gibi eylemler şirkin ve putperestliğin göstergeleridir. Bu nedenle Hz. Peygamber "Allah'ım kabrimi kendisine tapılan bir vesen yapma"⁹⁰ şeklinde dua etmiştir.⁹¹ Kitap ve Sünnette mescitlerden söz edilip türbelerden söz edilmemesine rağmen Rafıza başta olmak üzere bidat ehli türbelere ziyaret ile ilgili hadisler uydurmuş, mescitleri boş bırakarak türbeleri yüceltmış, oralarda Allah'ın indirmedığı yeni bir din ihdas etmişlerdir.⁹²

Daha çok evliyanın kutsallaştırılmasına dayanan kabir ziyaretleri ve buralarda yapılan eylemler ile ilgili İbn Teymiyye'nin görüşleri kendi döneminde ve sonrasında tartışmalara neden olmuş, ciddi bir muhalefet ile karşılaşmıştır. Onun çağdaşı olan bazı alimler de mezarlıklarda yapılan uygulamaları eleştirmesine rağmen bu konuda İbn Teymiyye kadar sert bir duruş sergilememiş, hatta bazı yönleriyle bu eylemleri teşvik etmişlerdir.⁹³ İbn Teymiyye'ye yönelik eleştiriler sadece diğer mezheplerden gelmemiştir. Onun da mensubu olduğu Hanbeli geleneğin birçok kişi de bu görüşleri nedeniyle ona muhalefet etmiştir. Kabir ziyaretleri ile ilgili görüşleri nedeniyle onu yargılayan ve hapis cezasına hükmeden dört Kahire kadısından biri olan Ahmed b. Ömer el-Makdisî'nin Hanbeli mezhebine mensup bir şahıs olması da bunu desteklemektedir. Makdisî, bu konudaki görüşleri nedeniyle İbn Teymiyye'yi eleştirmiş, dört imam başta olmak üzere ulema-ya göre yanlış olan bu garip fetvaları nedeniyle cezalandırılması gerektiğine hükmetmiştir.⁹⁴

Hanbeli geleneğe mensup alimlerin de içinde bulunduğu birçok kişi kabir ziyareti maksadıyla yolculuğa çıkmayı caiz görmüşlerdir. İbn Teymiyye kendisinden önceki ve sonraki birçok mezhepdaşının aksine bir yorum ortaya koymuş ve görüşlerini çeşitli şekillerde savunmuştur.⁹⁵ Öncelikle İbn Teymiyye, Hz. Peygamber'in kabirini ziyaret etmek başta olmak üzere kabir ziyaretleri ile ilgili rivayetlerin tamamının zayıf veya mevzu olduğunu ileri sürmektedir. Hatta İmam Malik "Hz. Peygamberin kabirini ziyaret ettim" ifadesini hoş bulmamıştır. Bu tür hadisleri ilk olarak uyduranlar da Ehl-i bidat'tir. Daha sonra hadis ile ilgili derinlikli bilgiye sahip olmayan bazı fıkıhçılar da bu rivayetlerle amel etmişlerdir. Ayrıca bu eylem *Şeddu'r-Rahl* hadisine aykırıdır. Her ne kadar bazı alimler buradaki nehyin haramlığı ifade etmediğini iddia etmişlerse de bunu gösteren herhangi bir delil söz konusu değildir. İbn Teymiyye'ye göre bu uygulamalar sahih sünnete dayanmadığı gibi sahabe, tabiin ve sonraki imamlar tarafından da bilinmemektedir. Bu nedenle bu tür eylemleri ibadet maksadıyla yerine getirenler sahabe, tabiin ve ümmetin icmasına aykırı hareket etmiş olurlar.⁹⁶

İbn Teymiyye, kabirleri ziyaret etmek amacıyla sefere çıkmanın caiz olduğunu söyleyen ve delil olarak da Hz. Peygamber'in Kuba mescidini ziyaret etmesini gösteren Ebu Muhammed el-Makdisî'ye de şu şekilde cevap vermektedir: Hz. Peygamber'in Kuba mescidini ziyaret etmesi bir yolculuk gerektirmediği için delil olarak kabul edilemez. Aynı şekilde el-Makdisî'nin Hz. Peygamber'in kabrinin ibadet veya yakınlaşma niyetiyle ziyaret edilmeyeceği yönündeki iddiası da gerçekçi değildir. Çünkü hiç kimse peygamberlerin veya salihlerin kabirini farklı bir amaçla ziyaret etmez. Özellikle cahiller ve dalâlet ehli dua, ibadet gibi amaçlarla Hz. Peygamber'in kabirini –ve diğer kabirleri- ziyaret etmektedirler. Hz. Peygamber "Allah Yahudi ve Hristiyanlara lanet etsin. Onlar, peygamberlerinin kabirlerini mescit edindiler" ifadesiyle ümmetini bu konuda uyarmıştır. *Şeddu'r-Rahl* hadisi nehyi, nehiy de haramlığı iktiza etmektedir. Nitekim İmam Malik ve Ahmed b. Hanbel'in takipçilerinin çoğu Hz. Peygamber'in kabri dâhil olmak üzere ziyaret için sefere çıkılmayacağını ifade etmişlerdir.⁹⁷

89 *Kur'an Yolu* (Erişim 20 Ağustos 2021), Nûh 71/23.

90 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned.*, 12/314 (No: 7358).

91 İbn Teymiyye, *Ziyâretu'l-Kubûr*, 24-25.

92 İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*, 107-108.

93 Daniella Talmon-Heller, "Historiography in the Service of the Muftî: Ibn Taymiyya on the Origins and Fallacies of Ziyârât", *Islamic Law and Society* 26/3 (2018), 2-3.

94 İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*, 27/155-156; Caterina Bori, "İbn Taymiyya Wa-Jamâ'atuhu: Authority, Conflict and Consensus", *Ibn Taymiyya and His Times*, ed. Yossef Rapoport - Muhammad Shahab (Karachi: Oxford University Press, 2010), 35.

95 Al-Matroudi, *The Hanbali School of Law and Ibn Taymiyyah*, 96-98.

96 İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*, 17/104-107.

97 İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*, 27/122-125.

Kabir ziyaretleri söz konusu olduğunda gündeme gelen önemli meselelerden biri de tevessül meselesidir. İbn Teymiyye tevessül meselesini meşru olan ve olmayan şeklinde ikiye ayırmaktadır. Buna göre salih amellerle yaşayan kimseleri vesile kılarak Allah'tan bir şey istemek caizdir. Nitekim Hz. Peygamber'in hayatında buna benzer uygulamalara rastlamak mümkündür. Hz. Peygamber'in vefatından sonra da Hz. Ömer, Abbas'ı vesile kılarak dua etmiştir. Ancak Hz. Peygamber dahil olmak üzere herhangi bir salih kimseye gıyabında veya vefatından sonra tevessülde bulunmak caiz değildir. Bu nedenle herhangi bir musibete düşen kimsenin şeyhinden veya bir başkasından şefaath veya tevessülde bulunmasını istemesi Hristiyanların yaptığı amellerdendir ve şirktir.⁹⁸

Ehl-i Hadis-Hanbeli geleneğe mensup bir şahıs olmasına rağmen İbn Teymiyye yaygın Sünni düşüncenin aksine bir hüküm vermiş ve bunun sonucunda tutuklanmıştır. Muhtemelen İbn Teymiyye konu ile ilgili rivayetler ve dönemin reel şartları nedeniyle kabir ziyaretlerini tamamen yasaklamanın gerçekçi olmadığı farkındaydı. Hem konuyla ilgili hadislerin varlığı hem de Müslüman hanedanların ve ulemanın ziyaret fenomenini desteklemeleri ziyaretleri tamamen yasaklamayı imkânsız hale getirmekteydi.⁹⁹ Çünkü onun yaşadığı dönemde ziyaret fenomeni hem "popüler dindarlığın" hem de Sünni inancın genelini önemli bir sacayağı olarak kabul edilmekteydi.¹⁰⁰ Buna rağmen İbn Teymiyye hem devlet yetkilileri hem de ulema çevresiyle karşı karşıya gelme ve tutuklanma pahasına konu ile ilgili görüşlerini açıklamıştır. Ancak İbn Teymiyye'nin salt teolojik veya hukuki bir mesele nedeniyle bu kadar tepkiyi göze aldığı düşünmek çok gerçekçi olmayacaktır. Salt hukuki veya kelami hükümlerin mutlaka bir tarihsel arka planının olduğu gerçeği göz önünde bulundurularak onun bu ve benzeri düşüncelerinin oluşumunda etkili olan süreçleri irdelemek konuyu daha doğru tespit etmemize yardımcı olacaktır.

İbn Teymiyye, Müslümanların siyasal, sosyal, kültürel anlamda kriz yaşadığı bir dönemde yaşamıştır. Onun yaşadığı dönemde bir taraftan Haçlı seferlerinin etkisi devam ederken diğer taraftan Abbasi Devleti Moğollar tarafından ortadan kaldırılmış, Müslümanlar siyasi bir otoriteden mahrum kalmış, bu durum birkaç yüzyıl sürecek olan maddi ve manevi krizlerin yaşanmasına neden olmuştur. Sözü edilen bu istilalar nedeniyle İbn Teymiyye ailesi gibi niceleri mülteci durumuna düşmüş, şehirlerin demografileri değişmiştir. Söz konusu değişimler sadece siyasal alanda gerçekleşmemiş, aynı zamanda dini ve kültürel alanlarda da ciddi değişimler olmuştur. Moğolların kollarından biri olan İlhanlılar'ın Şia yanlısı politikaları ve birçok Şii alimi desteklemeleri Sünni-Şii ilişkilerinin gerilmesini beraberinde getirmiştir.¹⁰¹ Bu durum Şia'ya ait bazı inanç ve pratiklerin zamanla Sünniler arasında da yaygınlaşmasına yol açmıştır. Diğer taraftan Haçlı ve Moğol istilalarının siyasal ve dini alanda oluşturduğu istikrarsızlık halkın tarikatlara yönelmesini ve bu tür yapıların altın çağını yaşamasını beraberinde getirmiştir. Kadiriyye, Rifaiyye, Kübreviyye, Şazelliyye, Kalenderiyye, Haydariyye gibi tarikatların¹⁰² yanı sıra Muhyiddin b. Arabî'nin (ö. 638/1240) Vahdet-i Vücut düşüncesi de bu dönemde oldukça yaygınlaşmıştır. Söz konusu tasavvufi yapılanmalar vasıtasıyla haramları helal sayan ibahiye telakkisi başta olmak üzere bidat ve hurafe olarak addedilen birçok uygulama, diğer dinlerden alınan bazı inançsal unsurlar ve Şii-Bâtını düşünceler de yaygınlaşmıştır. Özellikle Şia ve tasavvuf erbabı arasında yaygın olan önceki nesilleri/imamları/şeyhleri kutsama, şeyhlere aşırı tazim, bütün ihtiyaçların şeyhler tarafından karşılanacağı gibi inançlar tevhit ilkesine zarar verir hale gelmiş, vefat eden kimselerin mezarları adeta birer ibadet merkezine dönüşmüştür.¹⁰³

İbn Teymiyye'nin fikirleri doğup yetiştiği sosyo-politik dini ortam göz önüne alınarak değerlendirildiğinde bazı hususlarda yaygın Hanbeli gelenekten ayrılma nedeni daha rahat anlaşılabilir. Mesela onun yaşadığı dönemde Haçlı seferleriyle Avrupa'dan gelen birçok hacı kabir ziyaretleri ile ilgili neredeyse

98 İbn Teymiyye, *Ziyâretü'l-Kubûr*, 31-35; Tevessül ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Mehmet Necmeddin Bardakçı, "Tasavvufi Bir Terim Olarak Tevessül ve Vesile", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 1/2 (1999), 33-48.

99 Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafî Islam*, 58.

100 Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafî Islam*, 36-37.

101 İlhanlılar'ın Şia ve diğer mezheplerle ilişkileri için bkz.: Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik* (İstanbul: Ötüken, 2010).

102 Bu tasavvufi yapılanmaların bir kısmının kökenleri ve konumuz bağlamındaki faaliyetleri ile ilgili bkz.: Memon, *İbn Taimiyya's Struggle*, 61-65.

103 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Ahmet Yalçın, *Selefi Düşüncenin Tarihsel Gelişiminde İbn Teymiyye* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020), 111-138.

Müslümanlarla aynı ritüelleri gerçekleştiriyor, hatta aynı yerleri kutsal kabul ediyorlardı. Bazı Müslümanlar Hristiyan azizlerin türbelerine gidiyor ve keşişlerden kutsama bekliyorlardı. Benzer durum Hristiyanlar için de geçerliydi.¹⁰⁴ Söz konusu eylemlerin kökenlerinin gayri İslami olduğu bilinmesine rağmen bu uygulamalar tasavvufun ve “popüler din”in bir parçası haline gelmiştir.¹⁰⁵ İbn Teymiyye Yahudi ve Hristiyanlar başta olmak üzere gayrimüslimlerin birçok bayramından söz etmekte, özellikle Noel gibi bazı bayramlar üzerinde durmaktadır. Bu tür uygulamaların hiçbirinin İslam’da yerinin olmadığını belirtmektedir.¹⁰⁶ Memon, Müslümanların Yahudi ve Hristiyan geleneklerinden etkilendiklerini ifade ederken bunun psikolojik bir ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Müslümanlar Paskalya, Noel gibi günleri kutlayamadılarsa da bunlara Mevlid kandili gibi alternatifler üretmişlerdir.¹⁰⁷ Muhtemelen İbn Teymiyye Yahudi ve Hristiyanlara ait bu geleneklerin İslam kimliğini bozması ihtimalini göz önünde bulundurarak söz konusu uygulamalarakarşıçıkılmıştır.¹⁰⁸

Tarihsel akış göz önünde bulundurulduğunda İbn Teymiyye’nin endişelerinde çok da haksız olmadığı ortaya çıkmıştır. On birinci yüzyıldan itibaren Müslümanların hâkimiyetindeki birçok yerde mezarlar ve türbeler yaygınlaşmaya başlamıştır.¹⁰⁹ Daha çok Şii ve Sufi çevrelerde yaygın olan türbe ziyaretleri kısa sürede Sünni çevrelerde de yaygınlaşmıştır. Şii-Bâtini çevrelerde imamlar başta olmak üzere kendisine kutsallık atfedilen şahısların mezarlarında gayrimüslimlerin merâsimlerine benzer eylemler gerçekleştirilmiş, kabirlerde yatan kimselerden yardım talep edilmiştir. Buralar adeta mescit hâline getirilmiş ve adaklar adanmıştır. Kabir ehlinin kendilerine zarar verebileceği veya menfaat sağlayabileceği kabul edilmiştir. İbadet amacıyla türbelerin bulunduğu bölgelere seferler düzenlenmiş, sadece türbelere değil türbelerin temizlikçilerine dahi büyük saygı gösterilmiştir. Bu inancın bir sonucu olarak imamların ve imamzade olarak adlandırılan imam ailesine mensup kişilerin kabirlerinin bulunduğu Kerbela, Necef, Kum, Meşhed gibi yerler neredeyse Kâbe ve Hz. Peygamber’in kabri ile eşdeğer kabul edilmiştir.¹¹⁰

Şia’da görülen bu uygulamalar Tasavvuf yoluyla Sünni çevrelerde de yaygınlaşmıştır. Sufi çevrelerde hurafe olarak kabul edilebilecek birçok uygulama kısa bir sürede yaygınlaşmış, hayatta olan şeyhler takdis edilmiş, söz konusu takdis ve tazim, üretilen keramet ve menkibeler vasıtasıyla hızlı bir şekilde yaygınlaşmıştır. Bu aşırı tazim ve takdisin bir sonucu olarak Memon’un da işaret ettiği üzere veli/şeyh, Hz. Peygamber’in rakibi haline gelmiş, hatta onun yerini almaya başlamıştır. Peygamber ve velilerin dünyayı idare ettikleri, rızık verdikleri, insanlardan bela ve musibeti defettikleri kabul edilmiştir. Bir şeyh/velinin kutsallığına ve olağanüstü güçlerine olan inançtan ikamet ettiği veya medfun bulunduğu bölgenin kutsallığına olan inanç ortaya çıkmıştır. İnsanlar bu velinin bereketini almak için bölgeyi ziyaret etmiş, ona adaklar adanmış, rahmetini dilemiş, ihtiyaçlarının giderilmesi, dostlarına şefaathetmesi, düşmanlarına da lanet etmesi için niyazda bulunmuştur. Zamanla bu şahısların veya türbelerin zaten şefaathetçi rolü de unutulmuş dilekleri kabul edenin bizzat bu veli/şeyhler olduğu zannedilmeye başlanmıştır.¹¹¹ Meri’nin “azizler iyi şans ve bolluk getirdi, bilgi, bereket, umut, rahatlık, teselli ve kötülükten korunma sağladı. Onlar Tanrı’nın yeryüzündeki ajanlarıydı” şeklindeki ifadeleri mezar ve türbelerin toplumdaki konumunu ortaya koymaktadır.¹¹² Popüler halk inancının bir parçası haline gelen bu ziyaretlerin toplumdaki etkisi ve yaygınlığı nedeniyle bazı araştırmacılar bu süreci ifade etmek için “türbeler dini”¹¹³ kavramını kullanmışlardır.

104 Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 37, 43.

105 Memon, *Ibn Taimiyya’s Struggle*, 4-5.

106 İbn Teymiyye, *İktidâu’s-Sirâti’l-Mustakîm*, 2/9-16.

107 Memon, *Ibn Taimiyya’s Struggle*, 1-2.

108 Memon, *Ibn Taimiyya’s Struggle*, 3-4, 11-12; Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 50.

109 Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 31; Christopher S. Taylor, *In the Vicinity of the Righteous: Ziyâra and the Veneration of Muslim Saints in Late Medieval Egypt* (BRILL, 1999), 13-14.

110 Yalçın, *İbn Teymiyye*, 120-121, 127; Şiiilerin erken dönemlerden itibaren kutsal kabul ettikleri kutsal mekanlarla ilgili detaylı bilgi için bkz.: Habip Demir, *Horasan’da Şiilik: İran’da Şiiliğin Tarihsel Kökleri* (Ankara: Otto, 2017), 122-125, 174, 182, 188.

111 Memon, *Ibn Taimiyya’s Struggle*, 57-65; Yalçın, *İbn Teymiyye*, 136-137.

112 Meri, *The Cult of Saints among Muslims and Jews in Medieval Syria*, 59.

113 James Grehan, *Twilight of the Saints: Everyday Religion in Ottoman Syria and Palestine* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 85-86.

Söz konusu uygulamalar Sünni çevreler de dahil toplumun neredeyse bütün katmanlarında hızlı bir şekilde yayılmıştır. Ulema sınıfı başta olmak üzere, hükümdarlar ve sıradan halk söz konusu yapılarda gerçekleştirilen ritüellere katılmışlardır. Zaman zaman devlet yöneticileri başta olmak üzere çeşitli çevreler meşruiyetlerini sağlamak amacıyla bu mekânları araçsallaştırmışlardır.¹¹⁴ Fatımiler kendilerinin Hz. Peygamber'in soyundan geldiklerini iddia etmiş, el-Karafa denilen yere cami ve cenaze kompleksi inşa ederek ölülerini bu mezarlığa defnetmişlerdir. Eyyubiler döneminde İmam Şafii'nin türbesinin etrafına bir medrese inşa edilmiş, benzer şekilde Memlükler de meşruiyetlerini sağlamak amacıyla muhteşem anıtlar inşa etmişlerdir.¹¹⁵

İbn Teymiyye'nin görüşlerinin oluşmasında sosyo-politik kültürel ortamın yanı sıra sahip olduğu din anlayışının da önemli ölçüde etkisi olmuştur. O, Hanbeli geleneğe mensup bir alim olmasına rağmen kabir ziyareti örneğinde de görüldüğü üzere zaman zaman yaygın mezhebi kabullerden farklı düşünceler ortaya koymuştur. Ona göre mezhebe ait fikirler Kur'an ve sünnete uygun olduğu ölçüde geçerlidir.¹¹⁶ İbn Teymiyye'ye göre kabir ziyaretleri ve bu sıradaki uygulamalar tevhid inancına (özellikle *Tevhid-i Ulûhiyye*) aykırılık teşkil etmektedir. Söz konusu uygulamalar sırasında Allah'tan dilenmesi gereken yardım bir yaratılmıştan istendiği için şirki iktiza etmektedir.¹¹⁷ İbn Teymiyye tevhid inancı başta olmak üzere, şirk, bidat gibi konulardaki düşünceleri nedeniyle kabir ziyaretlerinin meşruiyetini reddetmiştir. O, düşüncelerini ispat etmek, halkın bu tür uygulamalara katılmasını engellemek, selefin inancına uygun bir toplum inşa etmek için çaba göstermiştir. Ancak İbn Teymiyye irrasyonel alanı rasyonel bir algı aracıyla kavramaya çalışmış, halkların gelenek ve inançlarının yaşadıkları toplum ile etkileşim içerisinde olduğu gerçeğini göz ardı etmiştir. İnsanlar mensup oldukları dinin inanç esaslarının yanı sıra içerisinde yaşadıkları toplumun şartları çerçevesinde inanç dünyalarını oluşturmaktadırlar.¹¹⁸ Bu durum İslam için de geçerlidir. Dolayısıyla kabir ziyaretleri gibi uygulamaların selef döneminde yapılmadığından hareketle bu tür inançları reddetmek gerekçi bir tutum değildir.

İbn Teymiyye halk arasında önemli bir popülarite kazanmakla birlikte görüşlerinin halk üzerinde yeterli dönüşümü sağladığını söylemek çok mümkün gibi görünmemektedir. Onun cenaze merasiminde yaşananlar bunun açık bir göstergesi olarak kabul edilebilir. İbn Teymiyye hayatının son dönemlerinde kabir ziyareti ile ilgili görüşü nedeniyle tutuklanmış ve 728/1328 yılında hapishanede vefat etmiştir. Kaderin bir cilvesi olsa gerek ömür boyu bidat olarak kabul ederek mücadele ettiği, düzeltmeye çalıştığı uygulamaların önemli bir kısmı onun cenaze merasimi sırasında yaşanmıştır. İnsanlar mübarek olduğunu düşünerek onun eşyalarını almak istemiş, kimisi onun cenazesinin yıkandığı suyu içmiş, bazıları kefeninden bir parça almak için mücadele etmişlerdir. Sufi mezarlığına defnedilen İbn Teymiyye'nin cenazesine büyük kalabalıklar katılmış, ölümünden sonra da kabri kendisinden şefaat dilenilen, kendisine yolculuk yapılan bir ziyaretgâha dönüşmüştür.¹¹⁹

İbn Teymiyye'den sonraki Hanbeli alimler genellikle kabir ziyaretleri konusunda benzer görüşler ortaya koymuş ve eserlerinde onu referans göstermişlerdir. Onun önde gelen talebelerinden biri olan ve hocasının görüşlerinin yayılmasında etkili olan İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) *İğâsetu'l-Lehfân min Mesâyidi's-Şeytân* adlı eserinde kabir ziyaretlerine bir bölüm açmıştır. İbn Kayyim'e göre Şeytan'ın en büyük tuzaklarından biri de kabir fitnesidir. Kabirlerin yanında namaz kılma, kabirleri mescit edinme, bunların üzerine bina yapma, kabirdekilerden bir şeyler isteme gibi davranışlar şeytanın şirke yol açan en büyük tuzaklarındanıdır. İbn Teymiyye gibi o da bu uygulamaya ilk defa Nuh kavmi arasında karşılaşıldığını ifade etmektedir.¹²⁰ İbn Kayyim kabirlerde bulunanların kimseye faydası veya zararı olmayan ölümler olmalarına

114 Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 36-37, 39, 58-60.

115 Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 31-33.

116 Cameron Zargar, *The Hanbali and Wahhabi Schools of Thought As Observed Through the Case of Ziyārah* (Graduate Program in Near Eastern Languages and Cultures: The Ohio State University, 2014), 34, 38.

117 Memon, *Ibn Taimīya's Struggle*, 46; Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 45-46; İbn Teymiyye'nin tevhid inancı ile ilgili ayrıca bkz.: İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*, 1/20-68.

118 Memon, *Ibn Taimīya's Struggle*, 7.

119 Laoust, *İbn Teymiyye'nin Sosyal ve Siyasal Görüşleri Üzerine Bir Deneme*, 1/189-192; Sami Zubaida, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, çev. Burcu Koçoğlu Birinci - Hasan Hacak (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 156-157; Mehmet Sever, *Bahrî Memlükler Döneminde Mezhep Hareketleri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 201.

120 Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetu'l-Lehfân min Mesâyidi's-Şeytân*, thk. Muham-

rağmen insanların kabir fitnesine düşer olmalarının sebepleri üzerinde durmakta¹²¹ konu ile ilgili Hz. Peygamber ve sahabe uygulamalarına yer vermekte,¹²² bu tür uygulamaları sünnette yer almaması nedeniyle reddetmektedir. Ona göre Allah ve Rasulü'nün ziyaret sırasında meşru kıldığı şey ahiretin hatırlanması, ziyaret edilen kimseye dua ve istiğfar gibi eylemlerken kabirlere ibadet eden müşrikler dinin emrettiği şeylerin aksine meyyiti vesile kılarak dua etmiş ve ihtiyaçlarının karşılanması için niyazda bulunmuşlardır.¹²³ İbn Kayyim konu ile ilgili görüşlerini ortaya koyarken ayet ve hadislerden sonra “şeyhimiz dedi ki” ifadesini kullanarak İbn Teymiyye'nin görüşlerini aktarmaktadır.¹²⁴ İbn Teymiyye ve İbn Kayyim konu ile ilgili meseleler konusunda benzer fikirlere sahip olmalarına rağmen İbn Teymiyye daha sert bir üslup ve mizaca sahipken İbn Kayyim'in hocasına göre daha yumuşak ve hoşgörülü olduğu söylenebilir.¹²⁵

İbn Kayyim'den sonraki jenerasyonda bulunan Musa b. Ahmed Ebu'n-Necâ el-Haccâvi el-Makdisî (ö. 968/1560),¹²⁶ Mansur b. Yunus el-Buhûti (ö. 1051/1641),¹²⁷ Ahmed b. Muhammed el-Mankûr et-Temîmî en-Necdî (1125/1713-1714) gibi alimler de konu ile ilgili İbn Teymiyye'ye benzer görüşler ortaya koymuşlardır.¹²⁸ Bu alimler başta olmak üzere İbn Teymiyye'den sonraki jenerasyonda kabir ziyaretleri uygulamalarına yönelik karşıt görüşler daha yoğun bir şekilde dile getirilmiştir. Sözü edilen alimler kabir ziyareti ile ilgili meselelerde tamamen hemfikir olmasalar da en azından bu konuların daha yoğun bir şekilde ve aynı minvalde ele almaları, görüşlerini temellendirirken İbn Teymiyye'yi referans göstermeleri onun etkisini göstermektedir.¹²⁹

4. VEHHABİ-SELEFİ SÖYLEM VE KABİR ZİYARETLERİ

İbn Teymiyye ile birlikte Hanbeli gelenekte kabir ziyaretlerine yönelik olumsuz bakış on sekizinci yüzyılda önemli ölçüde güçlenmiştir. İbn Teymiyye'nin fikirlerinden etkilenen Muhammed b. Abdilvehhâb (ö. 1206/1792) Müslüman olduğunu iddia eden kimselerin çoğunun aslında Cahiliyye müşriklerinden çok daha derin bir şirke kapıldıklarını ileri sürerek yaşadığı dönemdeki insanların dinden saptıklarını iddia etmiştir. İbn Teymiyye gibi Muhammed b. Abdilvehhâb da tevhidi üçlü bir tasnife tabi tutmuş, gerçek tevhidin ancak Allah'ın ve Peygamber'in dışında bir otorite tanımamakla mümkün olabileceğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda Hz. Peygamber döneminde olmayan her şeyi bidat kapsamında değerlendirmiş, tevhidi sadece bir itikad meselesi haline getirmenin şirk olduğunu gerçek tevhide ancak ameli tevhit ile ulaşılabileceğini ifade etmiştir.¹³⁰ Bu anlamda Muhammed b. Abdilvehhâb, İbn Teymiyye'nin fikirlerini meşruiyyet aracı olarak kullanmakla birlikte bu görüşleri bir adım öteye götürmüş, İbn Teymiyye'ye göre bidat veya haram olan birçok şey onun düşüncesine göre şirk veya tekfir kapsamında değerlendirilmiştir.¹³¹ Onun görüşleri özellikle 1744 yılında Muhammed b. Suud (ö. 1179/1765) ile yaptığı Dir'iyeye Antlaşması ile meşruiyyet kazanmış ve kendi ismine nispet edilen Vehhabilik hareketi yayılma imkânı bulmuştur. Bu antlaşma ile birlikte Muhammed b. Abdilvehhâb arkasına aldığı siyasi güçle birlikte kendi düşüncesine uygun bir “İslami yönetim” ikame etme, Arap yarımadasını müşrik ve bidatçilerden temizleme ve toplumda gerçek tevhid anlayışını ikame etme imkânı elde etmiştir.¹³²

med Hâmid el-Fikî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1395), 1/182, 194 vd.

121 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetu'l-Lehfân*, 1/214-218.

122 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetu'l-Lehfân*, 1/195-197.

123 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetu'l-Lehfân*, 1/198-199, 202-204.

124 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetu'l-Lehfân*, 1/184, 193, 217 vd.

125 Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 47-48.

126 Konu ile ilgili bkz.: Salim Ögüt, “Haccâvi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

127 Buhûti ile ilgili bkz.: Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, “Buhûti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

128 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Zargar, *The Hanbali and Wahhabi Schools of Thought As Observed Through the Case of Ziyârah*, 45-56.

129 Zargar, *The Hanbali and Wahhabi Schools of Thought As Observed Through the Case of Ziyârah*, 53, 56.

130 Muhammed İbn Abdilvehhâb, *Muellefâtu Şeyhu'l-İmâm Muhammed b. Abdilvehhâb*, thk. Abdulaziz b. Zeyd er-Rûmî vd. (Cami'atu'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1976), 1/156-157.

131 Zargar, *The Hanbali and Wahhabi Schools of Thought As Observed Through the Case of Ziyârah*, 2-3.

132 Vehhabilik ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Mehmet Ali Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a: Suudi Arabistan ve Vehhabilik* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013).

Ortaya çıktığı dönemde birçok kesim tarafından yeni görüşler gibi algılanmasına rağmen Muhammed b. Abdilvehhâb esasında daha çok İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi alimlere ait fikirleri yeniden dile getirmiştir. İbn Abdilvehhâb görüşlerini ortaya koyarken daha önceki alimlerin de üzerinde durduğu ayet veya hadisleri merkeze almış, ancak bu düşünceleri daha sert ve sıradan cahil kimselerin de anlayabileceği bir üslupla dile getirmiştir. Onu seleflerinden ayıran husus, tekfiri pervasız bir şekilde kullanması ve genel halk kitlelerine uygulamasıdır.¹³³ Temelde İbn Teymiyye'ye ait olan ancak yaygınlık kazanmayan kabir ziyaretleri ile ilgili görüşler Muhammed b. Abdilvehhâb ile birlikte gerek sosyo-kültürel nedenlerle gerekse arkasına aldığı siyasi destekle bütün bu sertliğine rağmen geniş halk kitlelerine yayılma imkanı bulmuş, Suudi-Vehhabi hareketinin ilk aşamalarında Kur'an ve Sünnete dönüş çağrısı olarak kabul edilmiştir.¹³⁴

Muhammed b. Abdilvehhâb, tevhid-i uluhiyyenin bir sonucu olarak Hz. Peygamber, sahabe veya diğer bir şahsın ruhaniyetinden bu dünyada şefaahat dilemeyi, onları vesile kılmayı şirk kapsamında değerlendirmiştir. Muhammed b. Abdilvehhâb, ölmüş bir şahsı şefaahatçi kılmaya neden olduğu gerekçesiyle türbe ve mezar ziyaretlerinde bulunmak, onlardan dualarının kabulünü istemek, buralarda namaz kılmak ve dua etme gibi eylemlerin de şirk olduğunu ileri sürmüştür.¹³⁵ Muhammed b. Abdilvehhâb görüşlerini temellendirirken İbn Teymiyye başta olmak üzere Hanbeli gelenekteki alimlere referansta bulunmaktadır. Tıpkı İbn Teymiyye gibi o da kabir ziyaretlerinin yasaklanması konusunda icma olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda İbn Abdilvehhâb insanların salih kimseler hakkında ileri gitmelerinin dinden uzaklaşır küfre düşmelerine neden olduğunu belirtmekte konuyla ilgili Nuh kavmini örnek göstermektedir.¹³⁶ Ayrıca Hz. Peygamber'in vefat etmeden önce Yahudi ve Hristiyanları örnek göstererek kabirleri mescit edinmekten ve oralarda namaz kılmaktan menettiğini bu eylemlerin şirke sebep olduğunu ifade etmektedir. İbn Abdilvehhâb, Hz. Peygamber'in söz konusu hadislerinde en şerli bidat ehli olan Rafizî ve Cehmileri işaret ettiğini, nitekim bazı kimselerin bu iki grubu yetmiş iki fırka içerisine dahi dahil etmediklerini belirtmektedir. Çünkü kabirlerin üzerine ilk defa mescit inşa edenler bu gruplardır.¹³⁷ O, mezar ve türbe ziyaret etmekle putperestlik arasında bir ilişki kurmakta, bu tür eylemleri yapanların aslında söz konusu mekanları puta dönüştürdüklerini iddia etmektedir.¹³⁸

Vehhabi alimler Muhammed b. Abdilvehhâb'ın türbe ziyaretleri ile ilgili görüşlerine önem atfetmiş, onun bu tavrıyla "saf İslam"ı tesis etmeye çalıştığını ifade etmişlerdir. Hatta bu açıdan bakıldığında onun misyonu bir anlamda putperestliğe karşı tevhid inancını savunan Hz. Peygamber'inkine benzetilmiştir.¹³⁹ Muhammed b. Abdilvehhâb Cahiliye dönemi müşriklerinin durumunu tasvir etmekte onların çeşitli ağaçlara ve taşlara kutsallık atfettiğini belirtmektedir. Benzer uygulamaların Şam ve Hicaz başta olmak üzere kendi dönemindeki Müslümanlar arasında da yaygınlaştığını söyleyerek kabirlerdeki uygulamaları Cahiliye adetlerine benzetmektedir.¹⁴⁰ İbn Abdilvehhâb'ın çağdaşı aynı zamanda takipçisi olan İbn Ğannâm da (ö. 1225/1810) bu dönemde insanların çoğunun dinden uzaklaştıklarını, pisliğe bulaştıklarını, karşılaştıkları herhangi bir sorunda ölmüş veya sağ olan kimselere iltica ettiklerini böylece tevhidden uzaklaşarak evliyaya ibadet ettiklerini, bazı kabirleri, ağaç veya taşları put edindiklerini belirtmektedir. İbn Ğannâm, Necid, Ahsa ve çevresindeki bölgelerde kendisine kutsallık atfedilen yerleri ve buradaki uygulamaları ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Örneğin insanların Zeyd b. Hattâb'ın mezarını bir put haline getirdiklerini, aynı zamanda Cubeyle'de Hz. Peygamber'in ashabından bazılarının ait olduğu iddia edilen kabirleri tavaf ettiklerini, evlenemeyen kadınların Dir'îye'nin batısında Fehhâl olarak bilinen bir hurma ağacına gelerek bundan yardım talep ettiklerini ifade etmektedir.¹⁴¹ Nitekim Muhammed b. Abdilvehhâb'ın görüşlerinin oluşmasında bu ve benzeri uygulamaların etkili olduğu söylenebilir.

133 Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 82-83, 85-86; Zargar, *The Hanbali and Wahhabi Schools of Thought As Observed Through the Case of Ziyārah*, 62-63.

134 Zargar, *The Hanbali and Wahhabi Schools of Thought As Observed Through the Case of Ziyārah*, 65.

135 İbn Abdilvehhâb, *Muellaḡātu Şeyhu'l-İmâm Muhammed b. Abdilvehhâb*, 156-157, 163, 366.

136 Muhammed b. Abdilvehhâb, *Kitâbu'l-Tevhîd*. (İstanbul: Guraba Yayınları, 2006), 120-125.

137 Muhammed b. Abdilvehhâb, *Kitâbu'l-Tevhîd*, 126-130.

138 Muhammed b. Abdilvehhâb, *Kitâbu'l-Tevhîd*, 131-134.

139 Zargar, *The Hanbali and Wahhabi Schools of Thought As Observed Through the Case of Ziyārah*, 62.

140 İbn Abdilvehhâb, *Muellaḡātu Şeyhu'l-İmâm Muhammed b. Abdilvehhâb*, 1/286-288.

141 Huseyin b. Ebî Bekr İbn Ğannâm, *Târîhu İbn Ğannâm: Ravdatu'l-Efkâr ve'l-Efhâmu'l-Murtâd Halu'l-İmâm ve Ta'dâdu Ğazavâtu zevî'l-İslâm* (Riyad: Dâru's-Selûsiyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1431), 1/171-189.

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın tevhid ve şirk eksenindeki görüşleri çerçevesinde şekillenen Vehhabilik hareketi adeta kabir yıkıcılığı ile özdeşleşmiştir. İbn Suud ile yapılan antlaşmanın akabinde Arap yarımadası adeta bir mezar/türbe yıkım dalgasına şahitlik etmiştir. Neticede hatıra olarak kabul edilen, aynı zamanda Müslümanların dini ve kültürel belleğini oluşturan yapılar bir bir yok edilmiştir.¹⁴² Nitekim Vehhabiler 13 Mayıs 1802'de Kербela'ya saldırmış, Şia'ya ait birçok türbeye baskınlar düzenlemişlerdir. İki binden fazla Şii'nin öldürüldüğü bu baskında Hz. Hüseyin'in türbesindeki eşyaları alarak Necd'e geri dönmüşlerdir. Irak'taki Şii yerleşim yerlerinden elde edilen ganimetlerin ardından Vehhabiler 1803 yılında Hicazı hedef almış, önce Taif, ardından Mekke'yi iki yıl sonra da Medine'yi ele geçirmişlerdir. Söz konusu yerlerin ele geçirilmesinden sonra Vehhabiler Hz. Hatice'nin evi başta olmak üzere ileri gelen sahabeye ait olduğu bilinen birçok evi yıkmış, mezar ve türbeler tahrip etmişlerdir. Aynı şekilde Medine'deki Baki kabristanlığı başta olmak üzere şehirdeki diğer mezar taşları ve türbeler tahrip edilmiş, Hz. Peygamber'in türbesindeki süsleme eşyaları yağmalanmıştır.¹⁴³ Dönem ile ilgili bilgi veren kaynaklar sağlam kalan tek türbenin Hz. Peygamber'e ait olduğunu Vehhabilerin bunu da yıkmak istediğini ancak gelecek tepkilerden çekindikleri için buraya dokunmadıklarını ifade etmektedirler.¹⁴⁴ Söz konusu işgallerden sonra Muhammed b. Abdilvehhâb'ın yerine geçen oğlu Abdullah b. Muhammed b. Abdilvehhâb da hareketin temel doktrinlerini ortaya koyduğu bir fetva yayınlamıştır. Söz konusu fetvada Muhammed b. Abdilvehhâb'ın mesajının temel hedefinin *emri bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker* olduğu belirtilmiş, Selef-i salih olarak tanımlanan ilk üç neslin takip edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca şefaate inananın dinden çıkacağı, hicri üçüncü asırdan sonra ortaya çıkan bütün uygulamaların bidat kapsamında olduğu, salih kimselerin ve türbelerinin hiçbir şekilde tazim edilmeyeceği belirtilmiş, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi alimlerin otoritelerine vurgu yapılmıştır.¹⁴⁵ Dönemin Suudi lideri Suud b. Abdulaziz de halkı kendi mezhebine davet etmiş, bu daveti kabul etmeyenlerin öldürüleceğini ilan etmiştir.¹⁴⁶

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın tevhid-şirk ekseninde ortaya koyduğu ve mezarlıklar etrafında gerçekleştirilen eylemlerin şirk olarak kabul edildiği görüşleri kendisinden sonraki Vehhabi alimlerden İbn Bâz, Nasiruddin Elbânî, Muhammed b. Salih el-Useymin, Salih b. Fevzân gibi alimler başta olmak üzere Çağdaş Selefî yapılanmalarda önemli ölçüde kabul görmüş ve uygulanmıştır. Örneğin İŞİD'in 2014 yılında Musul'u işgal etmesinden sonra Musul ve çevresindeki şehirlerde bulunan ve kendisine kutsallık atfedilen yapıların önemli bir kısmı yıkılmıştır. Hatta İŞİD'in ele geçirdiği mahkumlara mezarlıkları yıkma cezası verdiği ifade edilmektedir. İŞİD'in söylemlerinden bu tür uygulamaların şirk olarak kabul edildiği hatta Hz. Peygamber'in kabrinin de yıkılmasının gerekliliği anlaşılmaktadır.¹⁴⁷

142 Kutsal mekanların yıkımının bireysel ve toplumsal yapı üzerindeki etkisi ile ilgili bkz.: Metin Bozan, "Kutsal Mekanların Tahribinin Toplumsal Hafıza Üzerine Etkisi", *Şarkiyat* 10/4 (30 Aralık 2018), 1228-1237.

143 Büyükkara, *Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, 31-33.

144 Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 101-102.

145 Nabil Mouline, *The Clerics of Islam Religious Authority and Political Power in Saudi Arabia* (New Haven: Yale University Press, 2014), 72-74; Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 100.

146 Büyükkara, *Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, 33.

147 Beranek - Tupek, *The Temptation of Graves in Salafi Islam*, 174-185; Konu ile ilgili ayrıca bkz.: Karel Nováček vd., *Mosul after Islamic State: The Quest for Lost Architectural Heritage* (Springer Nature, 2021).

SONUÇ

İnsanla birlikte var olan ve tarih boyunca neredeyse bütün topluluklarda karşılaşılan din olgusu farklı şekillerde kendisini göstermiştir. Dinler kendi müntesiplerinin varoluş ile ilgili soru ve sorunlarına tatmin edici cevaplar vermiş, aynı zamanda onların bireysel ve toplumsal hayatlarını da şekillendirmiştir. Dinler bir taraftan birey ve toplumları etkileyip onları değiştirip dönüştürürken diğer taraftan dinin içerisinde doğup geliştiği toplumlar da dini şekillendirmişlerdir. Sosyolojinin en temel gerçekliklerinden biri olan din ile toplum arasındaki karşılıklı etkileşim söz konusu olduğunda dinin toplum üzerindeki etkileri üzerinde yeterince söz söylenmesine rağmen toplumun din üzerindeki etkileri ve sonuçlarına özellikle “dindar çevreler”de yeterli ilginin gösterildiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla toplumun da aslında dini şekillendirdiği realitesine gereken önem gösterilmemiştir. Hâlbuki dinin birincil muhatabı insandır. İçinde yaşadığı sosyo-politik kültürel şartların da etkisiyle insan, bilerek veya bilmeyerek kendi ihtiyaçlarını, beklentilerini göz önünde bulundurarak dini anlamaya ve yorumlamaya çalışmıştır. Bu durum aynı dinin farklı mekân ve farklı toplumlardaki yorumlarının birbirinden farklılaşmasının altında yatan önemli sebeplerden biridir. Bu gerçeklik aynı zamanda dini yapılanmaların farklı grup, cemaat veya mezheplere ayrılmasının temel sebeplerindedir.

Din-toplum ilişkisiyle ilgili sözü edilen sosyolojik gerçeklik bütün dinlerde olduğu gibi İslam söz konusu olduğunda da gerçekleşmiştir. Nitekim Hz. Peygamber’in vefatından hemen sonra gerçekleşen sosyal, siyasal ve kültürel değişimlerle başa çıkmaya çalışan Müslüman toplulukların her biri dini kendi zaviyesinden okuyup anlamaya çalışmış, nihayetinde bugün mezhep, cemaat veya tarikat şeklinde adlandırılan gruplar ortaya çıkmıştır. Sözü edilen bu yapılanmaları da olmuş bitmiş değişime kapalı oluşumlar şeklinde algılamak önemli bir hatadır. Çünkü toplumsal yapılanmalar olan mezhepler de değişim kanunundan azade değildir. Bu nedenle değişen dönüşen şartlara bağlı olarak mezheplerin inanç yapıları ve itikadi kabullerinde de değişiklik olabilmektedir. Bütün bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda bugün dinin ayrılmaz bir parçası gibi görünen itikadi veya fıkhî hükümlerin tarihi, siyasal, sosyal bir arka planının olduğu gerçeği asla unutulmamalıdır. Bu nedenle itikadi ve fıkhî hükümlerin tarihsel arka planlarının incelenmesi son derece önem arz etmektedir. Burada din veya dini hükümlerin tamamının tartışmaya açılması veya değersizleştirilmesi gibi bir kasıt elbette söz konusu değildir. Aksine dinin daha doğru anlaşılması ve yaşanması için tarihsel olan ile ilahi olanın ayırt edilmesi önem arz etmektedir. İlahi hükümler ile tarihsel olguların birbirinden ayrılması ancak bu şekilde mümkün olacaktır.

Bu çalışmada toplumsal şartların din üzerindeki etkisi Hanbeli-Selefi çevrelerin kabir ziyaretleri anlayışı çerçevesinde irdelenmeye çalışılmaktadır. İlk dönem Hanbeli gelenekte kabir ziyaretleri, kabirlerin üzerine inşa edilen yapılara yönelik bir karşıtlık söz konusu değilken sonraki süreçte çağın şartlarının da etkisiyle bu düşüncede bir değişiklik olduğu görülmektedir. İbn Teymiyye kendi zamanında yaygınlaşan bazı düşünce ve eylemlerin de etkisiyle kabir ziyaretlerini, kabirler üzerinde yapılar inşa etmeyi ve buralarda gerçekleştirilen fiilleri bidat kapsamında değerlendirmiş ancak tekfir mekanizmasını işletme konusunda olabildiğince temkinli davranmıştır. Muhammed b. Abdilvehhâb ve Vehhabilik hareketiyle birlikte özellikle çağdaş Selefi çevrelerde bu konuda ciddi bir kırılma yaşanmıştır. Bu süreçten itibaren sözü edilen meseleler şirk kapsamında değerlendirilmiş, daha da ötesinde tekfir ameliyesi bireysel olmaktan çıkarılıp genele teşmil edilmiştir. Bunun bir sonucu olarak çağdaş dönemde insanlık Selefilerin kabir ve türbe yıkma furyasına tanıklık etmiştir. İşin ilginç tarafı söz konusu faaliyetler tevhid inancının bir gereği, “saf İslam”ın yeniden ihya ve inşa edilmesi iddiasıyla gerçekleştirilmiştir.

Selefi yapılanmaların tevhid inancını gerçekleştirmek iddiasıyla yaptıkları yıkımlar önemli tahribatlara neden olmuştur. Çünkü yıkılan türbe ve mezarların her biri tarihsel değeri olan ve kültürün de önemli bir unsuru olan yapılardır. Mimari yapılar aynı zamanda orada yaşayan topluluğun varlığını ve kimliğini simgelemekte, ortak bir gelenek yoluyla toplumu bir arada tutmaktadır. Dinin saflaştırılması adına imza atılan yıkımlar aynı zamanda toplumun tarihsel belleğini, aidiyet bilincini yok etmekte ve sosyal yapıyı değiştirmektedir. Selefi yapılanmalar din adına imza attıkları bu eylemlerle Müslüman toplulukları tarihsiz, kimliksiz ve kültürsüz bırakmışlardır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh. *el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl*. thk. Vasiyullâh b. Muhammed Abbâs. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed Şeybani. *el-Müsned*. 6 Cilt. Kahire: Müessesetu Kurtuba, ts.
- Ak, Muammer. *Ziyaret Fenomeni Çerçevesinde Türk Popüler Dindarlığı: Aziz Mahmut Hüdayi Türbesi Örneği*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.
- Al-Matroudi, Abdul Hakim I. *The Hanbali School of Law and Ibn Taymiyyah: Conflict or Conciliation*. London: Routledge, 2006.
- Aslan, Recep. *Sünnet ve Sünnetin Günümüze Taşınması*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Ataşağun, Galip. "Ziyaret Fenomeni". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/21 (2006), 33-60.
- Atay, Tayfun. *Din Hayattan Çıkar: Antropolojik Denemeler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Bardağcı, Mehmet Necmeddin. "Tasavvufi Bir Terim Olarak Tevessül ve Vesîle". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* I/2 (1999), 33-48.
- Beranek, Ondrej - Tupek, Pavel. *The Temptation of Graves in Salafi Islam: Iconoclasm, Destruction and Idolatry*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018.
- Berbehâri, Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef. *Şerhu's-Sünne*. thk. Halid b. Kasım er-Redâdi. Riyad: Dârü's-Selef&Dârü's-Sumay'î, 1421.
- Bergson, Henri. *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*. çev. Mukadder Yakupoğlu. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Bori, Caterina. "İbn Taymiyya Wa-Jamâ'atuhu: Authority, Conflict and Consensus". *Ibn Taymiyya and His Times*. ed. Yossef Rapoport - Muhammad Shahab. 23-52. Karachi: Oxford University Press, 2010.
- Bozan, Metin. "Kutsal Mekanların Tahribinin Toplumsal Hafıza Üzerine Etkisi". *Şarkiyat* 10/4 (30 Aralık 2018), 1228-1237. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.464830>
- Bozkurt, Nebi. "Kubbetü's-Sahre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/304-308. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *El-Câmi 'u's-Şaîh* 2. nşr. Muhammed Zühêyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1. Basım, 1422/2001.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Dini Gruplaşmanın Doğası: Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler". *İlahiyat Akademi Dergisi* 5/4 (2017), 37-58.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *İhvan'dan Cüheyman'a: Suudi Arabistan ve Vehhabilik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.
- Chartier, Roger. *Yeniden Geçmiş: Tarih, Yazılı Kültür, Toplum*. çev. Lale Arslan. Ankara: Dost Kitabevi, 1998.
- Cilacı, Osman. "Havâri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/513-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Demir, Habip. *Horasan'da Şiilik: İran'da Şiiliğin Tarihsel Kökleri*. Ankara: Otto, 2017.
- Dîb, Abdülazîm Mahmûd ed-. "Buhûti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/385-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as. *Sunenu Ebî Dâvûd*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Eliade, Mircea. *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*. çev. Mehmet Aydın. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Eliade, Mircea. *Myths, Dreams, and Mysteries: The Encounter Between Contemporary Faiths and Archaic Realities*. çev. Philip Mairet. New York: Harper, 1961.
- Erkan, Erol. "Suriyeli Göçmenler ve Dini Hayat: Uyum, Karşılaşma, Benzeşme Gaziantep Örneği". *İlahiyat Akademi* III/4 (2016), 1-35.
- Freyer, Hans. *Din Sosyolojisi*. çev. Turgut Kalpsüz. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013.
- Goldziher, Ignaz. "On the Veneration of the Dead in Paganism and Islam". çev. C. R. Barber - S. M. Stern. *Muslim Studies (Muhammedanische Studien)*. ed. S. M. Stern. I/209-238. ; London: Aldine Publishing Company, 1971.
- Grehan, James. *Twilight of the Saints: Everyday Religion in Ottoman Syria and Palestine*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Hallâl, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Harun b. Yezîd el- el-. *el-Kirâe inde'l-Kubûr*. thk. Yahyâ Murâd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424.
- İbn Abdilvehhâb, Muhammed. *Muellefâtu Şeyhu'l-İmâm Muhammed b. Abdilvehhâb*. thk. Abdulaziz b. Zeyd er-Rûmî vd. 13 Cilt. Cami'atu'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1976.
- İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ'. *Saydu'l-Havâtir*. thk. Ebû Abdillâh Faysal b. Abduh el-Hâşîrî. İskenderiye: Dâru'l-İmân, 2007.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyin Muhammed el-Ferrâ. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.
- İbn Ğannâm, Huseyin b. Ebî Bekr. *Târîhu İbn Ğannâm: Ravdatu'l-Efkâr ve'l-Efhâmu'l-Murtâd Halu'l-İmâm ve Ta'dâdu Ğazavâtu zevi'l-İslâm*. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Selûsiyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1431.

- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1398.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr. *İğâsetu'l-Lehfân min Mesâyidi's-Şeytân*. thk. Muhammed Hâmid el-Fikî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1395.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cize: Dâru Hicr, 1418.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî. *el-Muğni*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî - Abdulfettah Muhammed el-Hulv. 15 Cilt. Riyad: Dâru Âlemu'l-Kutub, 1417.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb. *Tecâribü'l-Ümem*. thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî. 7 Cilt. Tahran: Dâru Sürûş, 2000.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdulhalîm. *el-Fetâva'l-Kubrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdulhalîm. *İktidâ's-Sirâti'l-Mustakim li-Muhâlefeti Ashâbi'l-Cehîm*. thk. Nâsır Abdulkerim el-'Akl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Alemi'l-Kutub, 1419.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdulhalîm. *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*. ed. Enver el-Bâz - Âmir el-Cezzâr. 35 Cilt. Dâru'l-Vefâ, 1426.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdulhalîm. *Ziyâretu'l-Kubûr ve'l-İstincâd bi'l-Makbûr*. 1 Cilt. Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 1412.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Dâru Hicr, 1409.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtkadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Selefilik: İslami Köktencilik Tarihi Temelleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ziyaret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/496-498. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Keskin, Y. Mustafa. "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/3 (2004), 7-21.
- Köse, Ali. "XXI. Yüzyıl Türkiye'sinde Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları ve Dindarlık Formları: Sosyolojik Bir Bakış". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/49 (2015), 5. <https://doi.org/10.15370/muifd.28848>
- Laoust, Henri. *İbn Teymiyye'nin Sosyal ve Siyasal Görüşleri Üzerine Bir Deneme*. çev. Yunus Emiroğlu. İstanbul: Memfis Yayınları, 2021.
- Leisten, Thomas. "Between Orthodoxy and Exegesis: Some Aspects of Attitudes in the Shari'a toward Funerary Architecture". *Muqarnas* 7 (1990), 12-22.
- Memon, Muhammad Umar. *Ibn Taimiyya's Struggle Against Popular Religion: With an Annotated Translation of His Kitâb Iqtidâ' Aş-Şirâ' Al-Mustaquim Mukhâlafat Aşhâb Al-Jahîm*. Paris: Mouton-The Hague, 1976.
- Meri, Josef W. *The Cult of Saints among Muslims and Jews in Medieval Syria*. Oxford: Oxford University Press, 2002. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199250783.001.0001>
- Meri, Yousef. "The Cult of Saints and Pilgrimage". *The Oxford Handbook of the Abrahamic Religions*. ed. Adam J Silverstein vd. 499-517. United Kingdom: Oxford University Press, 2015.
- Mouline, Nabil. *The Clerics of Islam Religious Authority and Political Power in Saudi Arabia*. New Haven: Yale University Press, 2014.
- Muhammed b. Abdulvahhab. *Kitâbu'l-Tevhîd*. İstanbul: Guraba Yayınları, 2006.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-Şâhih*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1374-75/1955-56.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref b. Nuri. *El-Mecmu' Şerhi'l-Muhezzeb*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Nováček, Karel vd. *Mosul after Islamic State: The Quest for Lost Architectural Heritage*. Springer Nature, 2021.
- Okumuş, Ejder. "İslam, Müslümanlar ve Toplumsal Değişim". *Tevilat* 1/1 (Haziran 2020), 61-95. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4414809>
- Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*. Kızılay, Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Onat, Hasan. "İslam Bilimleri ve Yöntem Açısından Tarihin Anlam ve Önemi". *Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. 13-68. Ankara: Ankara Okulu, 2013.
- Onat, Hasan - Kutlu, Sönmez. "İslâm Mezhepleri Tarihi'ne Giriş". *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. 19-60. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Öğüt, Salim. "Haccâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/429. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Sever, Mehmet. *Bahrî Memlükler Döneminde Mezhep Hareketleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora

- Tezi, 2017.
- Şahin, Hanifi. *İlhanlılar Döneminde Şiilik*. İstanbul: Ötüken, 2010.
- Şahin, Hanifi. “İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2011), 47-70.
- Talmon-Heller, Daniella. “Historiography in the Service of the Muftî: Ibn Taymiyya on the Origins and Fallacies of Ziyârât”. *Islamic Law and Society* 26/3 (2018), 227-251. <https://doi.org/10.1163/15685195-02612A04>
- Taylor, Christopher S. *In the Vicinity of the Righteous: Ziyâra and the Veneration of Muslim Saints in Late Medieval Egypt*. BRILL, 1999.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. Dahhâk. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Mektebe-Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1975.
- Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. Ocak Yayınları, 2. Basım, 1993.
- Ünlüsoy, Kamile. “İhvân-ı Müslimîn'in Kabir Ziyaretleriyle İlgili Görüşleri ve Muhaliflerinin Eleştirileri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2020), 79-95.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemi. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 3. Basım, 1409/1989.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisine Giriş*. çev. Battal İnaldı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1987.
- Yalçın, Ahmet. *Selefi Düşüncenin Tarihsel Gelişiminde İbn Teymiyye*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020.
- Yıldırım, Mustafa. *Mecelle'nin Külli Kâideleri*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2015.
- Zargar, Cameron. *The Hanbali and Wahhabi Schools of Thought As Observed Through the Case of Ziyârah*. Graduate Program in Near Eastern Languages and Cultures: The Ohio State University, 2014.
- Zubaida, Sami. *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*. çev. Burcu Koçoğlu Birinci - Hasan Hacak. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 20 Ağustos 2021. <https://kuran.diyaret.gov.tr>

EXTENDED ABSTRACT

Religions are one of the prominent structures that affect the lives of societies during the history. Religion phenomenon which is seen in all historical phases and societies can be experienced in various ways and affect societies. Religion guides people, organize the relationships of people with the God, other human beings, and creatures, determine rules which are the essential for people's actions. When considering the relationship between religion and society, we cannot talk about a one-sided influence, which would be an inadequate and wrong explanation. On one hand, religions affect and transform societies. On the other hand, they are affected by societies' rules of change and transformation. In this regard, religion or some faith and Islamic law-based judgements are affected by their societies, change, and transform within the historical process. In this study, we aim to address that religion or religion-based judgements might change and transform within the historical process with the influences of social, political, and cultural conditions. Within this context, we will build our argument based on grave visiting which is particularly discussed by Hanafi and Hanbali scholars in the Islamic world.

We can see the visiting phenomenon, which is considered a part of religious life, in almost every godly and human religion. Such practices can be seen in primitive tribes of Africa, America, and Australia as well as in Far East countries, China, India, Ancient Greek and Rome. Also, these practices are considered important in Jewish, Christian, and pre-islamic Arab cultures. In the context of the visiting phenomenon, some places and objects like grave, shrine, tree, water, mountain, and stone are visited with various goals and ways, people try to make connection with the divine power via spirituality, blessing, and prosperity that are considered as important aspects of such places. Visiting types and rituals vary by religions and cultres. Particularly, prophet graves and shrines of blessed people who are saints and mystics are the places that are visited by people in almost every religion and culture. By visiting such places, people believe in that they have a close connection with the transcendent existince.

After Islamic revelation came, many practices belonged to Jahiliya culture were changed. Grave visiting and related practices were also replaced, however, there were no certain and radical approach on this matter. When considering the prophet Mohammed's practices in this regard, we see that he did visit graves and recommended Muslims to visit his grave in his hadiths. On the other hand, there are some hadith narratives that ban grave visiting and to do practices at these places. These hadiths and narratives built the basis of discussions about grave visiting that happened later on. The aim of this study is not to discuss the legitimacy of grave visiting. The main goal of the study is particularly to address the development of thought toward grave visiting in Hanbali tradition, intellectual turning points (if any), and socio-political processes that were effective on the change of paradigm. Thereby, we aim to focus on how judgments, which are accepted purely faith or Islamic law based, actually transformed into belief within conditions of certain periods.

In the Islamic world, there are generally three different approaches with regard to grave visiting. Whereas some Muslims in Hanbali-Salafi tradition consider grave visiting and related practices as bid'ah and shirk, Shiah and sufi scholars generally does not see grave visiting as a problem and contrarily encourage people to practice them. The third group had a more moderate attitude on this matter and suggested that grave visiting could be practiced in appropriate manners by avoiding excessiveness. These arguments happened about grave visiting in the Islamic thought tradition did not take an important attention among scholars. Afterward, changing social, and political influences caused various discussions to happen on this matter.

There is a similar situation in Hanbali-Salafi tradition that has discussions concentrated on grave visiting. First period Hanbali scholars including Ahmad b. Hanbal (d. 241/855), who is considered as the founder imam of the mazhab, did not think og grave visiting as an important agenda item ve did not considered these practices as *haram*. On the contrary, there is information about grave visiting in first-period Hanbali sources which encourage people to do these practices and address to-do lists and prayers during these visits. Because narratives address that people would be free of pecuniary and non-pecuniary problems in case of visiting the graves of Ahmad b. Hanbal and some other scholars, many people visited those places by covering a long distance, thereby, some graves became important places to visit.

We see that attitudes and thoughts toward grave visiting in the Hanbali tradition transformed via Ibn Taymiyya (d. 728/1328). According to him, whole actions happening around graves, particularly believing that prophets and mystic people have spiritual powers, are the ones of bid'ahs that people must avoid. Ibn Taymiyya's thoughts with regard to the sanctification of mystic people via grave visiting and related practices caused arguments in both his period and later on. His judgments were fundamentally criticized by Hanbali scholars. However, it would not be very realistic to think that Ibn Taymiyya suggested his thoughts with pure theological and judicial motives. When taking into consideration that pure judicial and theological judgments have an absolute historical background, we can say that his opinions were affected by the socio-cultural political conditions.

Ibn Taymiyya lived in a period when the Islamic world had to deal with many problems such as social, cultural, and political. In this era, the effects of Crusades were not over yet, Abbasid were defeated by Mongols, and Muslims had not a political authority. The instability in religious and political fields caused by the invasions of the Crusades and Mongols caused people grasp in the dark, particularly in religion. As a result, people started to accept viewpoints that consider harams as halal, particularly beliefs belonging to Judaism and Christianity. Thereby, graves and shrines started to spread in places that were under Muslim authority. People wanted help from people who were buried in those graves, made those places nearly masjids, and took a vow around those locations. They believed that people buried in those graves could either harm them or help them. Thereby, the thoughts of Ibn Taymiyya toward grave visiting were shaped in such a socio-cultural and political environment.

In the modern era, the thoughts of Muhammad b. Abdilvehhâb (d. 1206/1792) and Ibn Taymiyya were investigated in detail and they were assigned as an official belief of a state. Muhammad b. Abdilvehhâb considered the things within the context of shirk that Ibn Taymiyya accepted as haram, and thereby, he claimed that people doing such practices should be considered a mushrik. Muhammad b. Abdilvehhâb addressed his thoughts within the context of Tawheed and shirk, and he considered grave visiting as shirk. Contemporary Salafi structures have mostly accepted his thoughts and applied them in their lives.